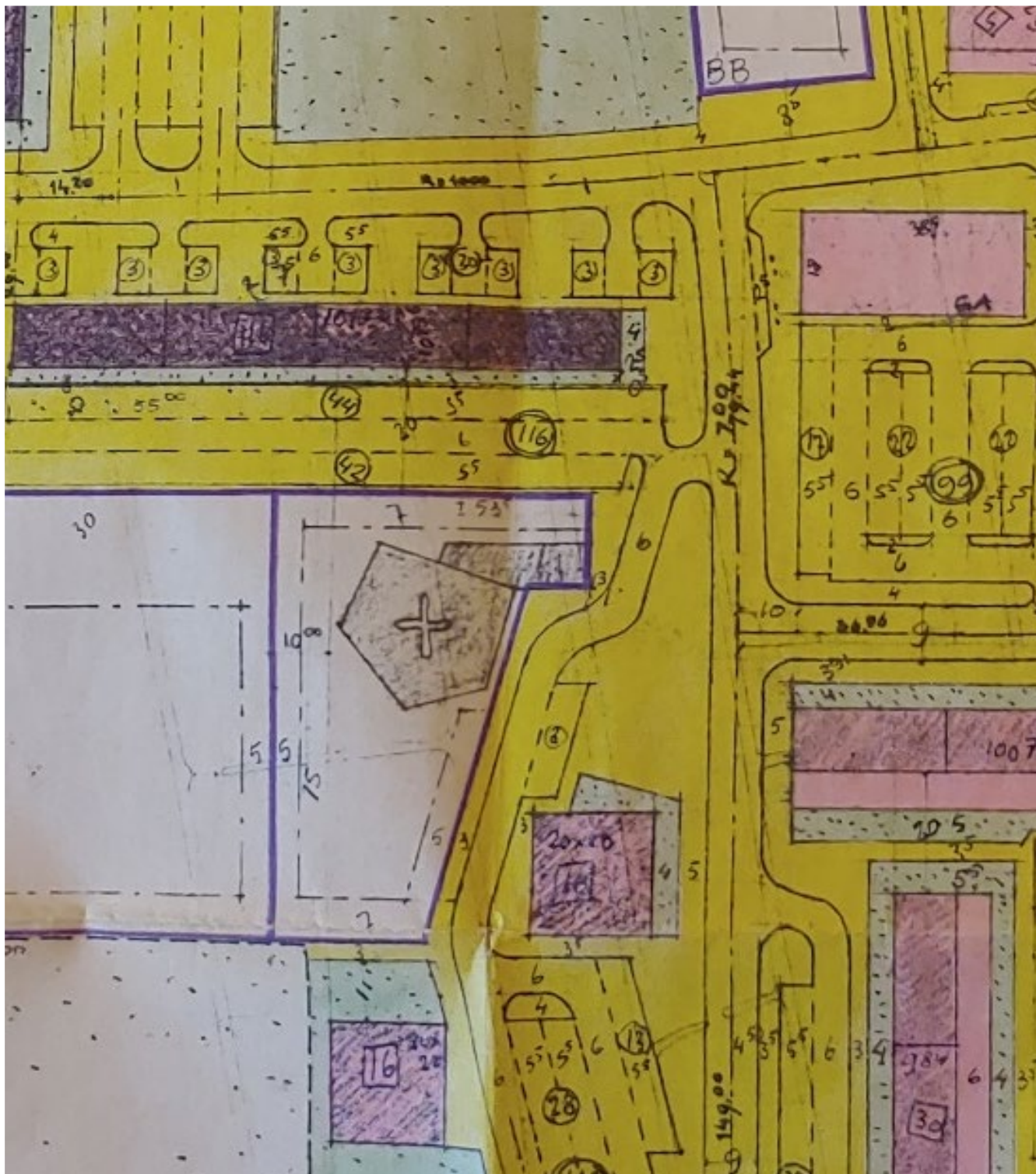

Kerk en stedenbouw, onlosmakelijk verbonden?

een onderzoek naar de stedenbouwkundige inbedding van kerken in de uitbreidingswijken van Utrecht

Masterthesis Architectuurgeschiedenis en Monumentenzorg

Titel	Kerk en stedenbouw, onlosmakelijk verbonden?
Auteur	F.A. (Frank) Eikenaar
Studentnummer	6544797
E-mailadres	frank.eikenaar@hotmail.com
Datum	17 augustus 2020
Eerste beoordelaar	Dr. P.F. (Pieter) Vlaardingenbroek
E-mailadres	p.f.vlaardingerbroek@uu.nl
Tweede beoordelaar	Prof. Dr. K.A. (Koen) Ottenheym
E-mailadres	k.a.ottenheym@uu.nl

Met dank aan: Pieter Vlaardingerbroek, Rosanne Timmerman en Het Utrechts Archief.

Samenvatting

Deze masterthesis richt zich op de inbedding van kerken in de Utrechtse uitbreidingswijken, wat onderzocht is aan de hand van de volgende onderzoeksvraag: *welke locaties kregen kerkgebouwen in de stedenbouwkundige planvorming van negentiende en twintigste -eeuwse uitbreidingswijken in Utrecht?* De Utrechtse stadsontwikkeling tussen 1850 en 2000 geschiedde geleidelijk op een planmatig wordende wijze, waarbij er in de eerste helft van de twintigste eeuw steeds meer wijken aan de hand van een stedenbouwkundig plan werden gerealiseerd. In de jaren dertig werden de eerste omvangrijke uitbreidingswijken ontworpen, wat zich doorzette in de decennia na de oorlog. In de periode tussen 1920 en 1970 is er sprake van een opkomst en verdwijnen van kerken in de stedenbouwkundige planvorming van de Utrechtse uitbreidingswijken, beginnend bij Ondiep en eindigend in Overvecht. In deze periode werd de kerk, met uitzondering van de kleinere wijken, een vast onderdeel van de uitbreidingsplannen. Wat betreft de locatie die kerken in de plannen kregen zit er verschil tussen de vooroorlogse en naoorlogse wijken. In de vooroorlogse wijken verkregen kerken een centrale locatie in de as van de omvangrijke wegen en lanen, terwijl in de naoorlogse periode vaker een minder opvallende plek in het groen werd bestemd voor kerkbouw. In de vooroorlogse wijken is er meer sprake van prominente plaatsing van kerken, terwijl de kerken in de naoorlogse wijken vaker als voorziening werden ingepast in plaats van vormgevend element op stedenbouwkundig niveau. De belangrijkste conclusie is dat er lang niet altijd niet altijd voor een specifieke of prominente plek werd gekozen voor kerkgebouwen en veel andere factoren van invloed waren op de definitieve locatiekeuze. Daarnaast kwam de plaatsing van kerken in de wederopbouwperiode vaak voort uit pragmatische keuzes wanneer er specifiek een locatie voor kerkbouw werd aangewezen. Het aantal kerkgebouwen dat primair een locatie verkreeg uit esthetische overwegingen, vanuit een stedenbouwkundig perspectief, is uiterst gering en komt met name voor in de vooroorlogse uitbreidingsplannen.

Inhoudsopgave

Inleiding	1
Doel en onderzoeksvraag	2
Historiografie	3
Methode en bronnen	4
Afbakening en begripsbepaling	5
1. UTRECHT, DE (ON)GEPLANDE STAD	7
1850-1900	
Negentiende -eeuwse stadsuitbreidingen	7
1900-1945	
De woningwet en stratenplannen	9
Plan Berlage-Holsboer en het 1000 woningenplan	11
Vooroorlogse (tuin)wijken	12
Bouwende buurgemeenten	14
1945-2000	15
De laatste vrije ruimte	15
Wederopbouwijken	16
Post 65	19
Samenvatting en conclusie	20
2. KERKEN IN DE PLANVORMING	22
1850-1945	22
De eerste uitbreidingsplannen	22
Tuindorp	24
Oog in Al	26
1945-2000	30
Kleinschalige uitbreidingsplannen	30
Tolsteeg-Hoograven	30
Zuidwest	32
Nieuw-Zuilen	34
Tuindorp-Oost	38

Overvecht	41
Lunetten, Rijnsweerd en Voordorp	44
Samenvatting en conclusie	44
Eindconclusie en discussie	46
Bronnenlijst	48
Afbeeldingenlijst	55

Inleiding

In de tweede helft van de negentiende eeuw brak er in de Nederlandse steden een tijd van grote expansie aan. Waar er in het begin van de negentiende eeuw nog sprake was van stedelijke stagnatie of krimp vormde de industrialisatie aanleiding voor bevolkingsgroei en een trek naar de steden.¹ Ondanks dat niet elke stad dezelfde ontwikkelingslijn volgde was er in algemene zin sprake van stadsuitbreidingen en verdichting onder invloed van economische groei, zowel binnen als buiten de vestingwerken die voorheen de steden inkaderden. De vorm van de stadsuitbreidingen werd in de periode tot grofweg 1900 voornamelijk bepaald door de aanwezige (landschappelijke) structuren; de intenties van de initiatiefnemers bepaalden de invulling en het programma. Zo is er in de tweede helft van de negentiende eeuw sprake van breed scala aan initiatiefnemers die de Nederlandse stadsuitbreidingen vormgaven, van particulieren tot projectontwikkelaars die veelal zonder een samenhangend plan te werk gingen.²

Onder invloed van deze uiteenlopende actoren verschenen de eerste uitbreidingswijken, de bebouwing variërend van villa tot arbeiderswoning. De vaak ongeordende stedelijke structuren en de bedenkelijke kwaliteit van de arbeiderswijken die tot stand kwamen hadden in 1901 de Woningwet tot gevolg. Hiermee werd onder andere gepoogd de ongeordende stadsuitbreidingen in te perken en woningkwaliteit te verbeteren.³ De wet verplichtte namelijk alle gemeenten met meer dan 10.000 inwoners, waarvan het inwonersaantal in vijf jaar met meer dan een vijfde was toegenomen, om een uitbreidingsplan op te stellen. Zo bevorderde de woningwet ook de ontwikkeling van een ruimtelijke discipline, de stedenbouwkunde. Waar het volgens de Woningwet in eerste instantie voldoende was om in een plan gronden te markeren voor toekomstige woningbouw, pleinen en infrastructuur bepaalde de woningwetswijziging van 1921 dat een uitbreidingsplan niet langer een stratenplan of bebouwingsplan moest zijn, maar een bestemmingsplan. Het bestemmingsplan gaf ruimte aan een programmatisch plan dat zich richtte op het juridisch vastleggen van bestemmingen met voorwaarden voor de architectuur.⁴

Stedenbouw was niet enkel een pragmatische planningsmethode om stedelijke ontwikkeling in goede banen te leiden, het was tevens een ideologische en esthetische aangelegenheid.⁵ Stedenbouwkundigen in binnen en buitenland hingen een idealistische stedenbouw aan, waarbij esthetische aspecten als zichtlijnen, pleinen en bijzondere bebouwing een voorname rol speelden. Publieke gebouwen als kerken waren onderdeel van deze bijzondere bebouwing en kregen een

¹ Rutte en Abrahamse, *Atlas van de verstedelijking in Nederland*, 210-211.

² *Ibidem*, 224-225.

³ *Ibidem*.

⁴ Bosma e.a., *Bouwen in Nederland*, 582-583.

⁵ *Ibidem*, 582.

voornamelijk in zichtassen en op pleinen ter verfraaiing van het stadsbeeld.⁶ Bekende stedenbouwkundigen uit het begin van de twintigste eeuw als Berlage en Dudok hechtten waarde aan markante oriëntatiepunten in nieuwe wijken, waarvoor ook kerken werden ingezet.⁷ Dat juist kerken een prominente plek kregen als stedenbouwkundig element is niet verwonderlijk, aangezien ze al eeuwen lang de meest prominente openbare gebouwen vormen en een blikvanger zijn in dorpen en steden.⁸ Maar ook het ontstaan en de groei van uiteenlopende kerkelijke genootschappen speelde een even cruciale rol bij de inbedding van kerkgebouwen in het nieuwe stedelijke weefsel. Mede voortkomend uit de ingrijpende grondwetswijziging van Thorbecke in 1848 kregen de voorheen achtergestelde kerkgenootschappen de vrijheid om hun godsdienst uit te oefenen en kerkgebouwen te stichten.⁹ De daardoor toenemende ledenaantallen van de verschillende kerkgenootschappen liep parallel aan de grote bevolkingsgroei en verstedelijking in de tweede helft van de achttiende eeuw, met een snelle groei van het aantal nieuwe kerkgebouwen als gevolg.¹⁰

Het lijkt daarom niet meer dan vanzelfsprekend dat deze vele kerkgebouwen een vaste en prominente plek kregen in de negentiende en met name twintigste -eeuwse uitbreidingswijken. Toch is lang niet elke kerk opgenomen in, of onderdeel van, een stedenbouwkundig plan. De locatiekeuze voor een kerkgebouw was onderhevig aan een groot aantal actoren en factoren, die per tijdsperiode nog eens sterk uiteen lopen. Afhankelijk van de betrokken stedenbouwkundige, het gemeentebestuur en het kerkbestuur met de bijbehorende financiële middelen werd een – al dan niet prominente – locatie toegewezen of gekozen voor de bouw van kerkgebouwen in de nieuwe wijken, of juist niet.¹¹

Doel en onderzoeksvraag

Dit onderzoek gaat in op de nogal wisselende opname van kerken in stedenbouwkundige plannen, specifiek in de stad Utrecht. De Domstad is als vierde stad van Nederland een goede casestudy voor een onderzoek naar kerken in de stedenbouw. Het doel is om inzicht te krijgen in de stedenbouwkundige inbedding van kerkgebouwen in de Utrechtse uitbreidingswijken. De vraag die hierbij centraal staat is: *welke locaties kregen kerkgebouwen in de stedenbouwkundige planvorming van negentiende en twintigste -eeuwse uitbreidingswijken in Utrecht?*

Het volledige onderzoek bestaat uit twee onderdelen die gezamenlijk antwoord zullen geven op de hoofdvraag. Het eerste deel, tevens het eerste hoofdstuk, behandelt de negentiende en twintigste -eeuwse stadsuitbreiding van Utrecht. Hieruit wordt duidelijk hoeveel en welke wijken er wel of niet volgens een stedenbouwkundig plan tot stand zijn gekomen. Dit vormt de basis voor hoofdstuk twee, waarbij de stedenbouwkundige plannen van de verschillende uitbreidingswijken

⁶ Wesselink, *Een sterke toren in het midden der stad*, 58-59.

⁷ Ibidem, 58-61.

⁸ Bosma e.a., *Bouwen in Nederland*, 514.

⁹ Wesselink, *Een sterke toren in het midden der stad*, 29.

¹⁰ Ibidem, 29 en 32.

¹¹ Ibidem, 58-66.

onderzocht worden. Hieruit kan worden afgeleid in welke wijken kerkgebouwen onderdeel zijn van de stedenbouwkundige planvorming en welke locaties deze kerkgebouwen in de uitbreidingswijken innamen.

Historiografie

Recentelijk is er uitgebreid onderzoek gedaan naar kerken in de stedenbouw. Twee relevante studies naar stedenbouwkunde en kerkenbouw zijn de proefschriften van M.J. Melchers uit 2011 en van H.E. Wesselink uit 2018. Zowel Melchers als Wesselink zien een soortgelijke ontwikkeling in de stedenbouwkundige plaatsing van negentiende en twintigste -eeuwse kerkgebouwen, die wordt beïnvloed door de verschillende kerkgenootschappen en veranderende liturgische en stedenbouwkundige inzichten, in combinatie met de ver- en ontkerkelijking. Het onderzoek van Melchers, genaamd *Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw, functie en betekenis van het kerkgebouw in een veranderende samenleving*, gaat zowel in op de negentiende als twintigste -eeuwse kerkbouw in Nederland, met daarin de stedenbouwkundige aspecten van de locatiekeuze mede belicht vanuit een stedenbouwkundig perspectief. Melchers stelt in het derde deel van haar onderzoek dat de instelling van de Woningwet in 1901 het begin is van de planologische geschiedenis van kerkbouw in Nederland, omdat gemeentelijke overheden zich vanaf dat moment interesseren in het opnemen van kerken in stedenbouwkundige plannen.¹² Hierbij is er volgens Melchers in de vooroorlogse periode meer sprake van een bewuste keuze voor kerklocaties, terwijl er in de naoorlogse stedenbouwkundige ontwerpen meer een vanzelfsprekende aanwezigheid van kerken is.¹³ *Een sterke toren in het midden der stad: Verleden, heden en toekomst van bedreigde Nederlandse kerkgebouwen* van Wesselink behandelt in twee van de drie hoofdstukken de kerkelijke architectuur en stedenbouw in Nederland vanaf de negentiende eeuw tot 1970. Wesselink benoemt eenzelfde ontwikkeling in de kerkbouw tussen 1850 en 1900, waarbij toevallige omstandigheden en de Wet op kerkgenootschappen de planning van kerkgebouwen bepaalden, en dat van ruimtelijke planning van kerken in stadsuitbreidingen weinig tot geen sprake was.¹⁴ Ook ziet hij een omslagpunt bij de Woningwet, waardoor kerken een meer prominente rol gaan spelen ter verfraaiing van het stadsbeeld, mede uit beweegredenen vanuit de kerkgenootschappen zelf.¹⁵ Verzuilde partijen zouden na 1920 meer grip krijgen op stedenbouw, wat Wesselink ziet als aanleiding voor een betere integratie van kerkgebouwen in de stedenbouwkundige plannen.¹⁶ De wederopbouwperiode was het sluitstuk in de kerkbouw van de drie grote kerkgenootschappen. Aan het einde van deze periode werden kerken

¹² Melchers, *Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw*, 223.

¹³ Ibidem, 399.

¹⁴ Wesselink, *Een sterke toren in het midden der stad*, 32.

¹⁵ Ibidem, 58.

¹⁶ Ibidem, 71.

minder de beeldbepalende elementen in de naoorlogse wijken, omdat de kerkgebouwen decentraal gespreid werden tussen woonbebouwing en groenzones.¹⁷

Naast deze twee omvangrijke proefschriften is er een ruime hoeveelheid literatuur die ingaat op Nederlandse kerkbouw in de wederopbouwperiode (1940-1965). Over naoorlogse kerken is veel geschreven, onder andere door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Twee publicaties die voortkomen uit onderzoek van de RCE zijn *Monumenten van de wederopbouw* en *Atlas van de wederopbouw*. De eerste publicatie omvat een hoofdstuk genaamd *Verzuiling*, waarin de centrale maatschappelijke rol van kerken in onder andere de naoorlogse stedenbouw wordt benoemd. Hieruit komt naar voren dat kerken zorgvuldig in de stedenbouwkundige opzet van uitbreidingswijken zijn ingepast.¹⁸ De kerk werd in deze periode gezien als buurtvoorziening waardoor er haast standaard plek werd ingeruimd voor meerdere kerkgebouwen. In de overwegend katholieke regio's werd de wijk grootte zelfs afgestemd op een parochie en werd de kerk ingezet als plannings- en ontwerpmethode. De tweede publicatie bevat een overzichtswerk met de dertig belangrijkste wederopbouw wijken in Nederland. Deze publicatie benoemt onder andere die in de Utrechtse wijk Oog in Al, waar de openbare voorzieningen alsmede kerken gepositioneerd zijn op markante plekken.¹⁹

Aanvullend op de werken over kerken in de stedenbouw blijkt specifiek de Utrechtse stedenbouw en architectuur uitvoerig bestudeerd te zijn. Veel van dit onderzoek is door de gemeente zelf verricht. Zo verscheen na aanleiding van het monumenten inventarisatieproject (MIP) de publicatie *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht, 1850-1940*. Afgezien van de belangrijke gebouwen uit deze periode wordt hierin ook de stedenbouwkundige geschiedenis van de stad uitgewerkt. Aanvullend op de MIP-publicatie is er de serie *Utrechtse wijken*, die in zeven delen het ontstaan van de Utrechtse uitbreidingswijken beschrijft. Daarnaast zijn er meerdere publicaties die dieper in gaan op de stedenbouw van bepaalde periodes, zoals *Bouwen voor gezeten burgers*, die ingaat op negentiende -eeuwse uitbreidingswijken en *Utrecht bouwt* voor de periode van 1945 tot 1975.

Methode en bronnen

De basis is een onderzoek naar de stedelijke ontwikkeling van Utrecht in de negentiende en twintigste eeuw. Door in het eerste hoofdstuk de negentiende en twintigste -eeuwse uitbreidingen van de stad uit te werken zal blijken welke buurten en wijken volgens een vooropgezet plan gerealiseerd zijn. Het eerste hoofdstuk geeft een overzicht van alle Utrechtse uitbreidingsplannen en vormt daarmee de afbakening voor de te onderzoeken wijken in het tweede hoofdstuk. Met een ruime hoeveelheid beschikbare literatuur over de stedelijke ontwikkeling van Utrecht zal het eerste hoofdstuk

¹⁷ Wesselink, *Een sterke toren in het midden der stad*, 142.

¹⁸ Van Hoogstraten en de Vries, *Monumenten van de wederopbouw*, 161.

¹⁹ Blom, *Atlas van de wederopbouw*, 205.

voortkomen uit een literatuurstudie van de benoemde publicaties. De overzichtswerken en met name de serie *Utrechtse wijken* vormen de voornaamste bronnen voor het onderzoek naar de Utrechtse stadsontwikkeling in de negentiende en twintigste eeuw en de uitbreidingswijken die hieruit voortkwamen. Aanvullend op de literatuurstudie zal er gebruik worden gemaakt van primair bronmateriaal. Wanneer van een wijk niet met zekerheid te zeggen is of er sprake is van een stedenbouwkundig plan zullen kaarten, ontwerptekeningen en geschreven bronnen uit het archief geraadpleegd worden.

In het tweede hoofdstuk worden de in hoofdstuk 1 benoemde stedenbouwkundige plannen onderzocht op de aanwezigheid van kerkgebouwen. Het daarvoor te verrichten archiefonderzoek gaat in op de stedenbouwkundige plannen van alle gerealiseerde uitbreidingswijken, wat het doel heeft de – eventuele – opname van kerkgebouwen in de stedenbouwkundige planvorming te achterhalen. Dit hoofdstuk wordt in tegenstelling tot hoofdstuk 1 bijna volledig gebaseerd op primair bronmateriaal, afkomstig uit de gemeentearchieven van Het Utrechts Archief (HUA). De archieftoegang 1007-3, *Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969*, bevat een groot deel van het bronmateriaal betreffende de planvorming van de uitbreidingswijken. Aan de hand van de correspondentie, bestemmingsplannen en kaartmateriaal is het de bedoeling om aan te tonen welke locaties er in de stedenbouwkundige plannen werden toegewezen voor kerkbouw en waarom. Een (visuele) analyse van het beschikbare kaartmateriaal zal aantonen waar de kerkbouwlocaties precies in de uitbreidingswijken werden gepland. Wanneer uit het literatuuronderzoek al blijkt dat in een wijk geen kerk of kerken zijn gebouwd zullen de archiefstukken niet onderzocht worden op de aanwezigheid van kerken in de planvorming. Dit tweede deel van het onderzoek resulteert in een conclusie waarin de mate en de aard van stedenbouwkundige inbedding van kerken in de Utrechtse uitbreidingswijken naar voren komt.

Afbakening en begripsbepaling

In dit onderzoek staat de plek van kerkgebouwen in de stedenbouwkundige plannen van Utrechtse uitbreidingswijken centraal. Dit betekent dat de locatiekeuze en inpassing van de kerken in het plannen worden benaderd vanuit een stedenbouwkundig perspectief. Een definitie van een stedenbouwkundig plan is essentieel, omdat de schaal en detaillering van stedenbouwkundige plannen in de loop van de negentiende en twintigste eeuw steeds verder toenam. De in dit onderzoek gehanteerde definitie van een stedenbouwkundig plan is dat er sprake moet zijn van een mate van planvorming die een stratenplan overstijgt. Een plan dat enkel de bouwblokken en het stratenpatroon bepaalt en niet ingaat op de invulling zal niet als stedenbouwkundig plan worden beschouwd, aangezien hier geen planning van functies als openbare gebouwen in voorkomt. Er moet minimaal sprake zijn van een plan dat ingaat op de functionele invulling van de bouwblokken. Alle negentiende en twintigste -eeuwse wijken binnen de huidige gemeentegrenzen van Utrecht die aan deze

beschrijving voldoen worden meegenomen in dit onderzoek. Ongeplande stadsontwikkelingen of enkel stratenplannen worden niet onderzocht op de (stedenbouwkundige) inbedding van kerken omdat hier geen sprake is van een vastgestelde invulling van bouwblokken. De selectie van de in het tweede hoofdstuk te onderzoeken uitbreidingsplannen geschiedt op basis van deze begripsbepaling.

Dit onderzoek gaat primair in op de locatiekeuze voor de kerkgebouwen, om zo de plek van kerkgebouwen in de stedenbouwkundige structuur van de uitbreidingswijken te kunnen definiëren. Het gaat hier nadrukkelijk om de locatiekeuze in de plannen, waarbij ook geanalyseerd wordt of er sprake is van een bewuste plaatsing van kerkgebouwen op prominente locaties. Een stedenbouwkundig prominente of markante locatie wordt in dit onderzoek beschouwd als een plek die grote zichtbaarheid heeft, ongeacht de vorm en omvang van het uiteindelijk te realiseren gebouw. Prominente of markante locaties zijn met name plekken in de as van een (hoofd)weg, splitsing, plein, water- of groenstructuur, waardoor het aldaar geplaatste gebouw, ongeacht de architectuur, van afstand opvalt.

1. UTRECHT, DE (ON)GEPLANDE STAD

Dit hoofdstuk behandelt op chronologische wijze de stadsontwikkeling van het huidige Utrecht en gaat in op alle gerealiseerde uitbreidingswijken vanaf 1850 tot 2000. Hierbij wordt vooral gekeken naar de totstandkoming van de wijken, waaruit kan worden afgeleid bij welke wijken er wel en niet sprake was van (gedetailleerde) stedenbouwkundige planvorming.

1850 – 1900

Negentiende -eeuwse stadsuitbreidingen

Net als in andere Nederlandse steden had Utrecht in de eerste helft van de negentiende eeuw de vorm van een middeleeuwse stad met enkele voorsteden. De bouw van Nieuwe Hollandse Waterlinie maakte de stadsmuren overbodig, waardoor de mogelijkheid ontstond buiten de stadsgracht te bouwen. Het eerste uitbreidingsplan is van de landschapsarchitect J.D. Zocher, die in opdracht van burgemeester Van Asch van Wijck een uitbreidingsplan ontwierp. Financiële overwegingen beperkte de uitvoering van deze plannen.²⁰ Van andere gemeentelijke uitbreidingsplannen is tot 1870 geen sprake en de stadsuitbreiding zette zich op een ongereguleerde wijze voort op basis van particuliere initiatieven. Afgezien van de verdichting van binnenstad en de Bemuurde Weerd geschiedde de stedelijke groei buiten de singels langs bestaande structuren. De ongeplande uitbreidingen namen in de tweede helft van de negentiende eeuw toe en volgden uitvalswegen, waarbij de verkaveling werd bepaald door het onderliggende landschap en de eigendomsstructuren. De gemakkelijkste oplossing was het loodrecht op bestaande wegen bouwen, om een nieuwe wegaanleg te voorkomen. Deze uitbreidingen vonden tussen 1850 en 1870 plaats langs oude dwarswegen van de Biltstraat.²¹ De gerealiseerde nieuwbouw was in handen van particulieren, die veelal vanuit speculatieve overwegingen kwalitatief slechte huizen bouwden.²² Zo ontstonden ten oosten van de stad blokken arbeiderswoningen, die tot stand kwamen zonder vooropgezet plan, gevormd naar de eigendomsverhoudingen van de grond. Scheve stratenpatronen in het gebied van Wittevrouwen, Buiten Wittevrouwen en Abstede waren het gevolg.²³ Ook in noordelijke richting was er sprake van 'revolutiebouw' door speculanten langs de Daalsedijk en Amsterdamsestraatweg. De grondspeculanten kochten en bebouwden hoveniersgronden langs bestaande weggetjes en

²⁰ Van Santen en van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht*, 9.

²¹ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordoost*, 63.

²² Van Santen en van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht*, 10.

²³ De Bruin, *Geschiedenis van de stad Utrecht*, 427.

erfgrenzen. De taak van de gemeente was louter het aanleggen van bestrating en basale voorzieningen als riolering.²⁴

De overbevolkte stad en de slechte kwaliteit van de woningen en de cholera-epidemie in 1866-1867 vergrootte de wens voor een planmatige uitbreiding van de stad.²⁵ Een reactie hierop kwam in 1879 met het 100-stratenplan van de Directeur Gemeentewerken C. Vermeijs. Dit uitbreidingsplan was gebaseerd op een regelmatige verkaveling met een ruimer stratenpatroon. Verder dan een stratenplan ging het niet, waardoor de invulling van de bouwblokken – welleswaar onder vergunning – door particulieren geschiedde. Het 100-stratenplan vond gedeeltelijke uitvoering ten westen van de stad, omdat aan de oostzijde van de stad veel voormalige hoveniersgrond al bebouwd was.²⁶ Een deelplan op basis van het 100-stratenplan was Lombok. De hoofdstructuur van hoofdstraten en zijstraten werd in dit plan vastgesteld. Op basis hiervan mochten particulieren de bouwblokken naar eigen inzicht invullen.²⁷ Hoewel de daadwerkelijke woningbouw van de stratenplannen in particuliere handen bleef, schiep de gemeente voor het eerst – zeer beperkte – kaders voor stadsuitbreiding. In de jaren tachtig breidde de nieuwbouw zich verder uit in een westelijke en noordelijke richting, met de bouw van de kop van Lombok en de woningbouw langs de Amsterdamsestraatweg.²⁸ Het 100-stratenplan bleek geen grote omslag te maken naar een meer geplande en gereguleerde stadsuitbreiding van Utrecht. In het laatste kwart van de negentiende eeuw werden delen van de Vogelenbuurt bebouwd met seriematige woningen van aannemers en bouwspeculanten. Achter de herenhuizen aan de Weerdsingel O.Z. verscheen langs de bestaande structuren als het Zwarte Water lage woonbebouwing. In de omgeving Pijlsweerd geschiedde in deze periode eenzelfde ongecontroleerde invulling van het voormalige buitengebied en zo ook in Wittevrouwen, dat rond 1900 al zo goed als volgebouwd was.²⁹

Aan het einde van de negentiende eeuw werd een enkel stedenbouwkundig plan aan de oostkant van de stad vastgesteld. In plaats van speculanten was het de gemeente zelf die de grond aankocht, voor de gewenste bouw van woningen voor gegoede burgers. De grond, landgoed Het Hogeland en het Oudwijkerveld, werden door de eigenaren zelf aan de gemeente aangeboden. Door de goedkope aankoop van de grond konden de kavels tegen een lucratieve prijs worden verkocht en werd de overgebleven ruimte ingericht als wandelpark, het huidige Wilhelminapark. Voor het stedenbouwkundige plan van het villapark werd door de gemeente een prijsvraag uitgezet.³⁰ De prijsvraag leverde twee winnaars op, Loran en Copijn, die in 1889 door de gemeente werden verzocht hun plannen tot een geheel te maken.³¹ De Wilhelminaparkbuurt en de bovenliggende Emmalaan

²⁴ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordwest*, 65-67.

²⁵ De Bruin, *Geschiedenis van de stad Utrecht*, 427.

²⁶ Van Santen en van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht*, 11.

²⁷ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *West*, 73.

²⁸ De Bruin, *Geschiedenis van de stad Utrecht*, 428.

²⁹ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordoost*, 65.

³⁰ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Oost*, 69

³¹ *Ibidem*, 73.

werden volgens het stedenbouwkundige plan vormgegeven en onderverdeeld in kavels. Deze kavels werden vervolgens uitgegeven aan (particuliere) bouwers. Om de kwaliteit van de gegoede buurt te kunnen waarborgen legde het gemeentebestuur regels op, en werd de voorkeur gegeven aan aannemers die meerdere series huizen konden bouwen om grote stijlverschillen te voorkomen.³²

1900 - 1945

De Woningwet en stratenplannen

Een grote verandering op de ongeplande stadsuitbreidingen van de negentiende eeuw vormde de Woningwet uit 1901. De wet verplichtte het gemeentebestuur – onder andere – tot het vaststellen van een uitbreidingsplan. Bijna tien jaar na de invoering van de woningwet kwam de gemeente met het 1000 woningenplan. Onder leiding van wethouder Fockema Adreae werd in 1910 het uitbreidingsplan voor de stad opgesteld. Het ontwerp, enkel bestaande uit bouwblokken en wegen, vond geen uitwerking.³³ Toch veranderde de nieuwe wetgeving de wijze van stadsuitbreiding, doordat de gemeente nu verplicht werd om bij iedere uitbreiding een stratenplannen vast te stellen. Van een volledig ongecontroleerde wijze van stadsuitbreiding zoals in de negentiende eeuw was vanaf het begin van de twintigste eeuw geen sprake meer. De gemeente kon met de Woningwet eisen stellen en handhaven aan onder andere de kwaliteit en hoogte van de bebouwing. Desalniettemin was er in beperkte mate sprake van een duidelijke planning op wijk- en stadsniveau. Gedetailleerde uitbreidingsplannen ontbraken en in het eerste decennium werden enkel stratenplannen vastgesteld.

Mede naar aanleiding van de Woningwet verschenen er woningbouwverenigingen die in tegenstelling tot de negentiende -eeuwse initiatiefnemers coöperatief en zonder winst oogmerk tewerk gingen.³⁴ De verenigingen of coöperaties kwamen tot stand op basis van een religieuze of politieke overtuiging, of kwamen voort uit een bepaalde beroepsgroep. Langs de Amsterdamsestraatweg waren er enkele jaren voor de invoering van de Woningwet al arbeiderswoningen verschenen, onder andere door de Bouwvereniging voor Spoorwegpersoneel.³⁵ Aan de oostkant van de stad werd rond 1900 gestart met de bouw van verschillende buurten om het Wilhelminapark, bestaande uit enkele straten. De Schildersbuurt, ten zuiden van de Minstroom, werd onder een raadsbesluit in 1913 tot een 'kleine woonwijk' bestempeld, waarna hier een middenstandswijk verscheen. De invulling van de wijk kwam, net als in de omliggende buurten, tot stand vanuit meerdere middenstandswoningbouwverenigingen die gezamenlijk de wijk bebouwden.³⁶ Ook bouwde de gemeente zelf woningwetwoningen. Ten zuiden van de Abstede verschenen de

³² Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Oost*, 69-71.

³³ De Bruin, *Geschiedenis van de stad Utrecht*, 428 en 440.

³⁴ Van Santen en van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht*, 12.

³⁵ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordwest*, 67.

³⁶ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Oost*, 71-79.

tijdelijke woningen van Sterrenwijk, die bedoeld waren voor een periode van vijftientig jaar.³⁷ Toch was niet elke ontwikkeling na invoering van de Woningwet in handen van verenigingen of coöperaties en werden stratenplannen en bouwblokken nog steeds ontwikkeld door particulieren. Aan de oostzijde van de Biltse Grift ontstond een door particulieren gebouwde buurt met herenhuizen, nu de Zeeheldenbuurt.³⁸ Ten westen van het negentiende -eeuwse Lombok werd door een particulier een ingewikkeld stratenplan met kruisingen en diagonaalstraten ontworpen. De kavels werden aan verkocht aan eveneens particuliere bouwers, waardoor de bebouwing moeizaam in het stratenplan paste. Pas verder westwaarts, achter de machinefabriek Jaffa langs de Laan van Nieuw Guinea, werden complexen met coöperatiewoningen gebouwd.³⁹ De woningbouw ten zuiden van de stad, een gedeelte van de Dichterswijk, werd net als delen van Lombok door particulieren gebouwd en had allerminst een gepland karakter.⁴⁰

De eerste twintigste -eeuwse woonbuurt die volgens een stedenbouwkundig plan tot stand kwam werd gebouwd op initiatief van een particuliere bouwer. Door de komst van industrie als het Werkspoor en de staalfabriek Demka naar Zuilen was er vraag naar huisvesting voor de arbeiders. Omdat de gemeente Zuilen de beoogde woningbouw niet kon realiseren richtte het Werkspoor zelf de woningbouwvereniging Elinkwijk op, genoemd naar de eigenaar van de grond. De voorwaarde van de heer Elink was dat er een tuinvijk gebouwd zou worden.⁴¹ Dat deze wijk met name voor geschoolde arbeiders bedoeld was blijkt uit de ruime opzet en grote tuinen. Vanaf 1915 werd er gebouwd aan deze tuinvijk, naar het ontwerp van Karel Muller. De stedenbouwkundige kreeg van het Werkspoor opdracht om een landelijk ontwerp te maken, waaruit een groene wijk met een slingerend stratenpatroon ontstond. Naast de ruim 300 woningen waren er enkele wijkvoorzieningen, zoals een leeszaal en een badhuis.⁴² Bij een gebrek aan huisvesting voor ongeschoolde arbeiders werd gelijktijdig de woningbouwvereniging Zuilen opgericht. De gemeente Utrecht kocht hiervoor grond in Zuilen, recht tegenover het in aanbouw zijnde Elinkwijk, om dit in erfpacht uit te geven aan de woningbouwvereniging. De gemeente Utrecht verleende zelfs subsidie voor de bouw van de woningen rondom de huidige Lessepsstraat. Hiervoor was beduidend minder sprake van een stedenbouwkundig ontwerp, omdat het een aanpassing van een al bestaand stratenplan betrof. Aan deze ruim opgezette arbeiderswijk van 350 woningen werden in de decennia erna nog twee nieuwe delen toegevoegd door dezelfde woningbouwvereniging.⁴³

³⁷ Van Santen en van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht*, 33.

³⁸ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordoost*, 69.

³⁹ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Oost*, 77-79.

⁴⁰ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Zuidwest*, 75.

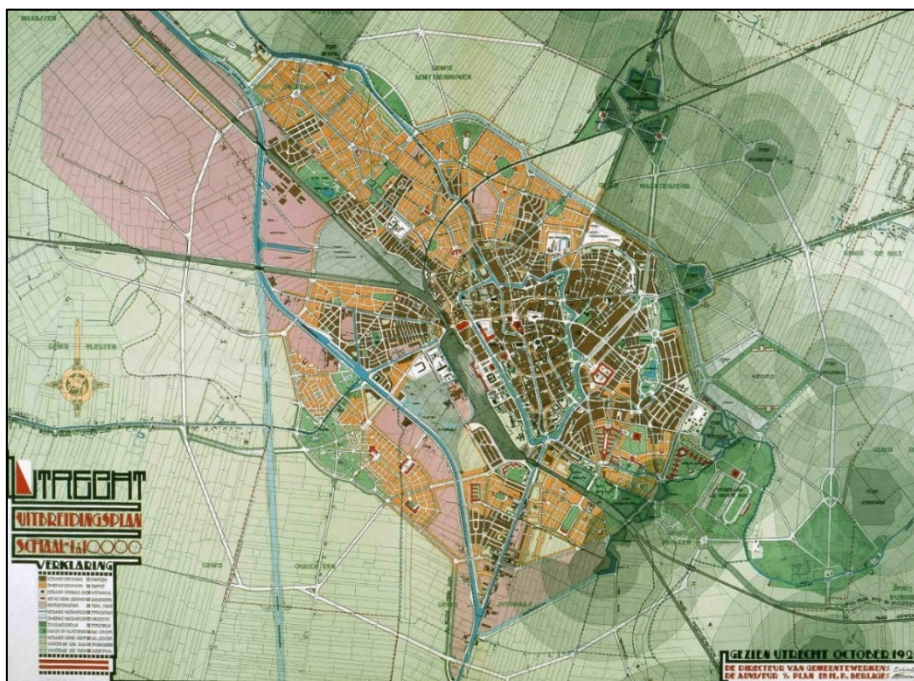
⁴¹ Van Santen en van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht*, 36.

⁴² Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordwest*, 81-83.

⁴³ Van Santen en van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht*, 36.

Plan Berlage-Holsboer en het 1000 woningenplan

De weinig systematische stadsuitbreiding van voor de Eerste Wereldoorlog werden onderkend door de inmiddels burgermeester geworden Fockema Andreae. Aan alle zijden van de stad waren nieuwe wijken verschenen zonder samenhangend uitbreidingsplan, wat in de toekomst onder andere bereikbaarheidsproblemen in de stad zou leiden.⁴⁴ Op voorstel van Fockema Andreae betrok het gemeentebestuur architect en stedenbouwkundige H.P. Berlage om het uitbreidingsplan uit 1910 verder uit te werken. In opvolging van de opgestapte Directeur Gemeentewerken A.H. op ten Noord voltooide L.N. Holsboer met Berlage het uitbreidingsplan in 1920. Het plan was een groot toekomstperspectief voor de stad, waarbij rekening werd gehouden met een bevolkingsgroei van 300.000 extra inwoners. Naast nieuwe wijken werden in het plan industrieterreinen, parken en zelfs een vliegveld voorgesteld (afb.1). Ruimtegebrek was echter het voornaamste probleem, omdat Utrecht de gemeentegrenzen op veel plekken al had bereikt.⁴⁵ Het plan zette zich dan ook voort op grondgebied van buurgemeenten en defensie en had daardoor meer het karakter van een toekomstvisie dan een concreet uitbreidingsplan. Al vanaf 1911 bepleitte het gemeentebestuur bij zowel de provincie als het ministerie voor een uitbreiding van de gemeentegrenzen. Het uitbreidingsplan leek een middel om dit te bereiken, al kwam het niet tot de beoogde annexatie van gronden van de buurgemeenten of defensie.⁴⁶ Ook waren de ingrijpende voorstellen financieel niet haalbaar waardoor in 1924 een tweede versie van het plan werd voorgesteld. Dit plan zou in latere stadsontwikkelingen gering tot uitvoering worden gebracht en vooral als basis dienen voor hoofdwegen en enkele deelplannen.⁴⁷

Afbeelding 1. Het eerste plan van Berlage en Holsboer, 1920.

⁴⁴ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordwest*, 69.

⁴⁵ De Bruin, *Geschiedenis van de stad Utrecht*, 440-441.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Van Santen en van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht*, 13-14.

De gemeente Utrecht was inmiddels zelf ook gestart met een grootschalig woningbouwproject. Het gemeentebestuur was ontevreden over de bouw van de woningbouwverenigingen en ging in 1915 zelf over op de bebouwing van Ondiep, het gebied tussen de Vecht en de Amsterdamsestraatweg, middels het opgestelde 1000 woningenplan.⁴⁸ In totaal werden in 11 fases ruim 1200 woningen gerealiseerd. De uitvoeringen van de verschillende buurten kwam, afgezien van de door de gemeente zelf uitgevoerde bouwplannen, in handen van woningbouwverenigingen die tot in de jaren dertig bouwden binnen de fases van dit plan. De laatste twee complexen bestonden uit betonwoningen, die de gemeente zelf liet bouwen.⁴⁹ Door de gefaseerde uitvoering van het 1000 woningenplan is er geen sprake van één uitbreidingsplan. De uitvoering van het plan in 11 buurtjes van maximaal enkele honderden woningen, los van elkaar gerealiseerd door verschillende verenigingen of coöperaties, verdeelde Ondiep in afzonderlijke buurten. Toch passen onderdelen van Ondiep in het uitbreidingsplan van Berlage en Holsboer. Zo is bijna de volledige bebouwing in de Vork van Berlage volgens het uitbreidingsplan gerealiseerd, afgezien van de delen die al bebouwd waren voordat de eerste versie van het plan gereed was.

Vooroorlogse (tuin)wijken

De jaren twintig lijken naar aanleiding van de gemeentelijke plannen het begin van een meer geordende stadsuitbreiding. Op een terrein in het noorden van de stad, aan de andere zijde van de Vogelenbuurt, verscheen Tuinwijk dat werd bebouwd door de gelijknamige woningbouwvereniging. De gemeente had de grond aangekocht en de gemeentelijke stedenbouwkundige A.H. Op ten Noort maakte het stedenbouwkundige plan. Van een volledig gemeentelijk plan was echter geen sprake omdat Op ten Noort ontslag nam, waarna architecten Kool en van Rood op verzoek van de woningbouwvereniging een nieuw plan maakten. Hierin werd de straatrichting noord-zuid georiënteerd voor een optimale bezonning van de woningen. In tegenstelling tot de naastliggende Vogelenbuurt werden er amper landschappelijk elementen gespaard. Enkel de Kwakeldijk (Van der Mondestraat), de Inundatiekade (Kardinaal de Jongweg) en het Zwarte Water werden opgenomen in de planvorming. Het programma van het plan besloeg naast vier typen woningen ook winkels en een school. In 1921 werd begonnen met de bouw, maar tot volledige uitvoering van het plan kwam het door onbekende redenen niet. Enkel het zuidelijke deel werd gerealiseerd, omvattende 180 woningen en vier winkels. De resterende grond werd in de jaren daarop door zowel woningbouwverenigingen als particulieren volgebouwd tot aan de Inundatiekade, die de gemeentegrens vormde.⁵⁰

De uitbreiding van de zuidzijde van de stad met de Rivierenwijk volgde een omgekeerde ontwikkeling. Hier begon woningbouwvereniging UCB met de bouw van een complex, zuidelijk van de bebouwing aan de Croesestraat. Op initiatief van de UCB werd gepoogd om langs het Merwedekanaal

⁴⁸ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordwest*, 77-79.

⁴⁹ Van Santen en van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht*, 36-37.

⁵⁰ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordoost*, 73-75.

te bouwen. Ondanks dat de gemeente deze grond te duur beschouwde voor volkshuisvesting werd een compromis bereikt, waarbij de gemeente woningen toegedeeld kreeg voor eigen personeel. De landschappelijke ondergrond van het gebied tussen het Merwedekanaal en de Vaartsche Rijn vormde de basis voor het stratenverloop. In 1925 werd een poging ondernomen om het zuidelijke deel van de wijk een meer planmatige opzet te geven. Berlage was verantwoordelijk voor het plan, dat gedeeltelijk aansloot op zijn eerdere uitbreidingsplan voor de stad. De Rijnlaan vormde een brede ontsluitingsweg van noord naar zuid, met in het midden een knik. De hoofdontsluitingsweg sloot aan de zuidzijde aan bij de uit het uitbreidingsplan voortkomende Socrateslaan. De verdere bebouwing van de Rivierenwijk werd met name in de jaren dertig door particulieren gedaan, waardoor er – met uitzondering van de Rijnlaan – van een uitvoering naar een stedenbouwkundig ontwerp geen sprake was.⁵¹ Er was namelijk alleen sprake van een stratenplan, dat niet inging op bestemmingen van de te verkopen terreinen.⁵²

Het laatste vooroorlogse uitbreidingsplan van de gemeente is Oog in Al. Met de aankoop van het Landgoed Oog in Al in 1918 was het vóór de jaren twintig al de bedoeling om aan de overzijde van het Merwedekanaal de stad uit te breiden. Naast de doorlopende Joseph Haydnlaan komt ook het stratenplan tot aan het Beethovenplein rechtstreeks uit het plan Berlage-Holsboer, een van de weinige daadwerkelijk uitgevoerde woongebieden van het uitbreidingsplan.⁵³ Zelfs al voor de vaststelling van het tweede uitbreidingsplan van Berlage en Holsboer werd begonnen met de aanleg van gelijknamige park Oog in Al. Woningbouwvereniging Buiten Thuis bouwde aan de rand van dit park bijna 400 ruime middenstandswoningen. Tien jaar later had de gemeente het volledige stratenplan voor Oog in Al voltooid, dat werd uitgevoerd door particuliere bouwbedrijven. Het tweede gedeelte van de wijk, ten noorden van de Everard Meysterlaan, werd nog voor de oorlog uitgevoerd. Dit gedeelte kwam niet voort uit de plannen van Berlage en Holsboer. Het gedeelte tussen de Joseph Haydnlaan en het Amsterdam-Rijnkanaal kon voor de Tweede Wereldoorlog niet meer worden voltooid.⁵⁴

In de jaren twintig en dertig werden de meeste vrije ruimtes binnen de Utrechtse gemeentegrenzen volgebouwd. De Zeeheldenbuurt werd in de jaren twintig bebouwd met appartementencomplexen voor spoorwegpersoneel.⁵⁵ Midden in Lombok, tussen de negentiende en begin twintigste -eeuwse bebouwing, werd een overgebleven hoveniersgebied bebouwd. Het oorspronkelijke plan voor dit gebied werd maar gedeeltelijk uitgevoerd door financieringsproblemen en interne conflicten. Er werden uiteindelijk 150 woningen gebouwd. De laatste delen van Lombok en Transvaal werden door particulieren ingevuld. Het gedeelte tussen de Vleutenseweg en het spoor naar Rotterdam werd geleidelijk westwaarts bebouwd, mede door particulieren of instanties, zoals de

⁵¹ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Zuidwest*, 87-89.

⁵² HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20798, Stratenplan Rivierenwijk.

⁵³ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *West*, 89.

⁵⁴ Van Santen en van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht*, 52-53.

⁵⁵ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordoost*, 71.

R.K. bouwvereniging St. Augustinus, die naast woningen ook een kerk en school bouwden. Het Cremerplein met de vijf radiaalstraten en het Majellapark werden aan het einde van de jaren dertig bebouwd, tevens door particulieren als Bredero's Bouw Bedrijf. Het meest westelijk gelegen deel tussen de Thomas á Kempisweg en het Majellapark was eigendom van de R.K. parochie van de St. Antonius, die hier zelf een kerk en woningen liet bouwen.⁵⁶ De laatste vooroorlogse woningbouwcomplexen werden gebouwd door de Zuilense vereniging Eigen Haard. Tussen de Amsterdamsestraatweg en de Burgemeester Norbuislaan werden de laatste twee complexen gebouwd, waarvan het meest noordelijke complex rond 1940 werd opgeleverd.⁵⁷

Bouwende buurgemeenten

Tijdens de bouw van Tuinwijk ontwikkelde de naastgelegen gemeente Maartensdijk een eigen tuinwijk, genaamd Tuindorp. Utrecht had binnen de eigen gemeentegrenzen al decennia beperkte ruimte en de twintigste -eeuwse nieuwbouw besloeg grotendeels arbeiderswijken. Tuinwijk werd tijdens de bouw al bekritiseerd omdat het geen echte tuinwijk zou zijn, voornamelijk door het ontbreken van voldoende groen. De gemeente Maartensdijk probeerde met Tuindorp de welgestelde burgers uit Utrecht te trekken, waarvoor Utrecht zelf beperkte plek bood. Tuindorp speelde in op de bevolking die in Utrecht werk had maar in de gemeente Maartensdijk zou komen wonen én, nog belangrijker, gemeentebelasting zou betalen. Het ontwerp voor Tuindorp is dan ook een stuk groener en ruimer opgezet dan de Utrechtse Tuinwijk. In het gebied ten noorden van de Inundatiekade, grenzend aan Tuinwijk, werd een noord-zuid georiënteerd stratenpatroon ontworpen, met daardoor een oost-westas, die zich opsplijt in een plantsoen. De wijk werd ingekaderd door bijna dezelfde structuren als Tuinwijk, namelijk het verlengde van de Kwakeldijk, de Inundatiekade en het Zwarte Water. De spoorbaan van het traject Utrecht-Amersfoort vormde de noordgrens.⁵⁸ De bebouwing werd gerealiseerd door woningbouwvereniging De Stadswoning en vertoont grote uniformiteit.⁵⁹ Het ruime Tuindorp werd echter van de Utrechtse Tuinwijk gescheiden door het inundatiekanaal. Omdat de gemeente Utrecht niet gelukkig was met de bouw van het concurrerende Tuindorp werden er geen aansluitingen gemaakt om de Maartensdijkse woonwijk met Utrecht te verbinden.⁶⁰

Ook ten zuiden van de stad werd buiten de gemeentegrenzen gebouwd aan een nieuwe wijk. In 1935 begon de gemeente Jutphaas met de aanleg van een uitbreidingswijk, die zich net als Tuindorp richtte op de Utrechtse middenstand. Er werd gestart met de bouw van 450 woningen, parallel aan de industrie langs de Vaartsche Rijn. Voor het volledige uitbreidingsplan was in beperkte mate sprake van een (stedenbouwkundig) ontwerp. De uitbreiding geschiedde namelijk in twee

⁵⁶ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *West*, 83-85.

⁵⁷ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordwest*, 91-93.

⁵⁸ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordoost*, 77.

⁵⁹ Van Santen en van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht*, 48-49.

⁶⁰ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordoost*, 79.

straten parallel aan elkaar, die meer dan een kilometer in zuidelijke richting lopen. Deze bouwwijze werd veroorzaakt door de verboden kringen rondom de forten van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Het aanwezige inundatiekanaal werd opgenomen in de Julianaweg, die als hoofdstraat fungeerde. Bij de demping van het kanaal werd van de vrijgekomen grond als plantsoen ingericht. De woningbouw van Hoograven geschiedde niet zoals gebruikelijk was door een of meerdere woningbouwverenigingen maar door particuliere bouwbedrijven, die soms lange reeksen aaneen bebouwden in de kaarsrechte verkaveling.⁶¹

1945 – 2000

De laatste vrije ruimte

Het ruimtegebrek waar Utrecht al decennia mee kampte zette zich in de beginjaren na de oorlog voort. Van de ruimte binnen de gemeentegrenzen was het gedeeltelijk onvoltooide plan van Oog in Al een van de weinige mogelijkheden voor woningbouw. Ondanks dat het plan voor dit gedeelte van de wijk al voor de oorlog klaarlag werd de bebouwing in de jaren vijftig wezenlijk anders. Naar aanleiding van de woningnood werd een ander woningbouwprogramma voorgesteld. In plaats van een gesloten bouwblok met eengezinswoningen als in Oog in Al werd de Halve Maan, het gedeelte tussen het Amsterdam-Rijnkanaal en de Joseph Haydnlaan, voornamelijk bebouwd met (middel)hoogbouw, nog steeds bestemd voor de middenklasse. In het plan werden veel gesloten bouwblokken vervangen door een open verkaveling, in combinatie met openbaar groen. Ook winkels en openbare gebouwen kregen een plek in het nieuwe stedenbouwkundige plan, net als recreatie en sport.⁶²

Overige onbebouwde grond binnen de gemeentegrenzen was het hoveniersgebied Pijsweerd. Voor dit gebied tussen de Amsterdamsestraatweg en de Vecht was zowel in de jaren dertig als veertig een plan gemaakt. Direct na de oorlog werd een gewijzigde versie van het laatste plan uitgevoerd, wat bestond uit woningbouw aan beide zijden van de Oudenoord. Het programma bestond uit woningen en kantoorgebouwen. Oudenoord werd een belangrijke in- en uitvalsweg voor de binnenstad, conform het plan Berlage-Holsboer en aansluitend op De vork van Berlage in Ondiep.⁶³ Enkele jaren erna werd naast Tuinwijk en ten westen van de Van der Mondestraat een klein plan gerealiseerd, genaamd Lauwerecht. In 1951 werd de Talmalaan aangelegd, wederom een verkeerskundige ingreep ten behoeve van de bereikbaarheid van de binnenstad. Dit werd gecombineerd met woningbouw. De naastgelegen bebouwing bestond uit middelhoogbouw van drie of vier lagen.⁶⁴ Ten zuiden van de stad in Tolsteeg, aan weerszijden van de Kromme Rijn, werd in de eerste jaren van de jaren vijftig de laatste binnenstedelijke ruimte opgevuld met een groene woonbuurt. Het uitbreidingsplan Kromme Rijn

⁶¹ Heurneman e.a., *Zuid*, 83.

⁶² Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *West*, 91-93.

⁶³ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordwest*, 75-77.

⁶⁴ Van Santen en van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht*, 49.

stamt uit 1931, maar werd gewijzigd uitgevoerd. Zo kwamen er na de oorlog voor het grootste deel woningwetwoningen, middelhoogbouw en studentenflats in het gebied dat in eerste instantie een middenstandwijk zou worden.⁶⁵

Wederopbouw wijken

Ondanks de woningnood had Utrecht na de oorlog bijna geen mogelijkheden meer tot woningbouw binnen het gemeentelijke grondgebied. Het intrekken van de Kringenwet in 1951 vormde een eerste stap naar meer ruimte, maar veruit de grootste verandering was de gemeentelijke grenswijziging in 1954. Waar in de vooroorlogse periode annexatieplannen werden afgewezen door het Ministerie van Binnenlandse Zaken werd in 1953 een wetsvoorstel aangenomen voor de annexatie van buurgemeenten in 1954. Verschillende buurgemeenten werden (deels) bij Utrecht gevoegd, wat een grote hoeveelheid ruimte opleverde voor de benodigde uitbreidingswijken.⁶⁶ Voor een geordende bebouwing van al deze gebied rondom de stad werd een structuurplan vastgesteld. Dit werd een toekomstvisie waarin de komende vijftig jaar was vastgelegd. Dit visiedocument bepaalde op de omvang van de toekomstige wijken en de locatie ervan. Op een concrete uitwerking werd niet ingegaan en er was vooral aandacht voor verkeer. Binnen het structuurplan werden grootschalige nieuwe uitbreidingswijken opgenomen (afb.2).⁶⁷

Afbeelding 2. Structuurplan voor Utrecht, 1954.

⁶⁵ Van Santen en van Oudheusden (red). *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht*, 33.

⁶⁶ Heurneman e.a., *Zuid*, 89-91.

⁶⁷ *Ibidem*, 93.

De plannen voor Nieuw-Hoograven werden al voor de grenswijziging gemaakt, deels met bemoeienis van de gemeente Utrecht. Jutphaas maakte na de opheffing van de Kringenwet een woningbouwplan voor 2000 woningen in Tolsteeg. De stedenbouwkundige afdeling van de gemeente Utrecht was met de van origine Rotterdamse stedenbouwkundige C.M. van der Stad ook betrokken bij dit plan. Het uiteindelijk uitgevoerde uitbreidingsplan van 1954 is dan ook mede ontworpen door van der Stad. De nieuwe wijk zou bewust sterk afwijken van de bestaande uitbreiding uit de jaren dertig. Daarnaast werd het hele gebied een meter opgehoogd waardoor de landschappelijke onderlaag verdween. Nieuw-Hoograven werd opgezet aan de hand van naoorlogse ontwerpprincipes. De woonwijk werd onderverdeeld aan de hand van stempels, bestaande uit blokken hoog- en laagbouw. De vaste opzet van bouwblokken werd meermaals herhaald en zo kon de wijk aan de hand van uiteenlopende stempels opgebouwd worden. Binnen een stempel kregen verschillende bevolkingsgroepen een plek en voor deze bevolkingsgroepen werden ook voorzieningen binnen de buurt of wijk geschapen. Dit werd *de wijkgedachte* genoemd. Het totale stedenbouwkundige plan voor Hoograven en Tolsteeg kwam uit op acht verschillende stempels, geclusterde buurt- of wijkvoorzieningen en een singelstructuur. De totale wijk was bestemd voor 20.000 inwoners.⁶⁸

Volgend op Nieuw Hoograven werd er in 1957 gestart met de aanleg van de tweede woonwijk uit het structuurplan, nu ten zuidwesten van de stad: Kanaleneiland/Transwijk, Welgelegen en Den Hommel. Deze wijken uit uitbreidingsplan Utrecht Zuidwest werden gebouwd in de polder Nieuw Welgelegen, die de gemeente volledig had kunnen verwerven. Door de aanleg van het Amsterdam-Rijnkanaal was de polder klem komen te liggen tussen het Rijnkanaal en het Merwedekanaal. In dit gebied, ten zuiden van de nieuwe Graadt van Roggweg, werd Kanaleneiland en Transwijk gebouwd. Vanwege de vrijstaande ligging en de nieuwe ontsluitingsweg had de nieuwe wijk in tegenstelling tot Nieuw-Hoograven geen aansluitingsproblemen op de bestaande stad.⁶⁹ De complexe opgave voor een uitbreidingswijk die ruimte moest bieden aan 30.000 personen kwam onder coördinatie van de Rotterdammer R.H. Fledderus. Kanaleneiland en Transwijk werden net als Nieuw-Hoograven volledig opgezet volgens naoorlogse ontwerpprincipes en men ging verder met de toepassing van stempelstructuur als verkavelingsmethode. Hierbij werd geen rekening gehouden met het onderliggende landschap, dat onder anderhalve meter opgespoten zand verdween. De totale wijk bestond uit een totaal van meer dan 7000 woningen, onderverdeeld in vier buurten. De hoofdontsluitingswegen van het uitbreidingsplan doorkruisten letterlijk de nieuwe woonwijk, waardoor er vier delen ontstonden. Elk deel vormde een buurt met zijn eigen buurtvoorzieningen. De wijkvoorzieningen als het park Transwijk en het winkelcentrum Kanaleneiland bevonden zich langs de centraal gelegen Beneluxlaan, midden in de wijk. Het oostelijk gelegen Transwijk omvatte grotendeels

⁶⁸ Heurneman e.a., *Zuid*, 89-93.

⁶⁹ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Zuidwest*, 113.

laagbouw in een schuine verkaveling. Het westelijk gelegen Kanaleneiland kende een rechte verkaveling, evenwijdig aan het Amsterdam-Rijnkanaal, met hoofdzakelijk (middel)hoogbouw.⁷⁰

Gelijktijdig met Kanaleneiland en Transwijk werd een ander deel van het structuurplan uitgevoerd. Het vooroorlogse Tuindorp en het gebied ten oosten ervan bevonden zich nu binnen de gemeentegrenzen van Utrecht. Het structuurplan voorzag in een nieuwe uitbreidingswijk voor dit oostelijk gelegen deel, dat de voor de hand liggende naam Tuinwijk Oost kreeg. Na jaren van planvorming door de gemeentelijke stedenbouwkundige C. Hanekrot werd in 1960 het eerste deel van Tuindorp Oost uitgevoerd. Het gebied werd ingekaderd door Tuindorp, de oosterspoorbaan en de nieuwe rondweg langs de Inundatiekade. De Eykmanlaan, een nieuwe toegangsweg voor de binnenstad, werd onderdeel van het plan. Langs de omliggende verkeersaders werd een schil van hoogbouw ontworpen, met in het midden van de wijk een concentratie aan laagbouw. Centraal in de wijk werd een plantsoen opgenomen met daarin de wijkvoorzieningen.⁷¹

Verder ten noorden van de stad was het grondgebied van de voormalige gemeente Zuilen grotendeels bij de gemeente Utrecht gevoegd. In het laatste onbebouwde gebied van Zuilen tussen de Prins Bernhardlaan en de Vecht werd het uitbreidingsplan Nieuw Zuilen uitgevoerd, wederom volgens naoorlogse principes.⁷² Dit uitbreidingsplan viel in het niet bij het uitbreidingsplan aan de andere zijde van de Vecht. Hier werd de grootste uitbreidingswijk uit het structuurplan gerealiseerd: Overvecht. Net als de andere naoorlogse wijken werd de ondergrond opgespoten met zand. Enkele overgebleven landschappelijke elementen waren de Gageldijk, de Klopvaart en de Vecht. Tezamen met de spoorlijn Utrecht-Amersfoort vormden dit de kaders waarbinnen Overvecht is gebouwd. Op de vooroorlogse watertoren na werd de wijk ontwikkeld op een volledig blanco ondergrond. Overvecht had een oppervlakte van 800 hectare, waarvan meer dan de helft bestemd was voor woningen die in totaal 45.000 bewoners zouden huisvesten. De stedenbouwkundigen W. Wissing en K.F.G. Smit zette de wijk op aan de hand twee delen, Overvecht-Noord en Overvecht-Zuid die gescheiden werden door de hoofdontsluitingsweg. De twee delen van Overvecht werden onderverdeeld in carrés, buurten van maximaal 850 woningen in een doorlopende groenstructuur. In Overvecht-Noord is er minder sprake van dit principe, waarbij de buurten gegroepeerd zijn om de hoofdgroenstructuur. Naast de buurtvoorzieningen, verspreid in de carrés en de omliggende groenstructuur, werd in Overvecht-Zuid een winkelcentrum voor de gehele wijk gebouwd. Overvecht, grotendeels gebouwd in de eerste helft van de jaren zestig, is de laatste Utrechtse uitbreidingswijk die opgezet is volgens de naoorlogse wijkgedachte.⁷³

⁷⁰ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Zuidwest*, 113 en 117-119.

⁷¹ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordoost*, 83-85.

⁷² *Ibidem*, 93.

⁷³ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Overvecht*, 33-35.

Post 65

Een flink contrast met de grootschalige wederopbouwwijken vormt de woonwijk Rijnsweerd, ten oosten van de Waterlinieweg. Voortkomend uit het structuurplan werd er in de jaren zestig een bungalowbuurt gebouwd met vrijstaande, tweelaagse woningen in een ruime opzet. In de jaren zeventig werd een tweede deel bebouwd met premiekoopwoningen. Waar de bungalowbuurt uit rechte straten en kavels bestond werd het tweede deel op een meer ongeordende wijze verkaveld, met kromme straten, verspringende woonblokken en doodlopende straten.⁷⁴ De twee sterk verschillende buurten worden van elkaar gescheiden door de Kromme Rijn. Bijna het volledige programma van Rijnsweerd besloeg woonbebouwing.

Lunetten vormt de laatste grote uitbreidingsplan van de twintigste eeuw. Al in 1962 was er een bestemmingsplan vastgesteld voor de nieuwe wijk die voortkwam uit het structuurplan van de jaren vijftig. Het nieuwe tracé van de A27 en de aansluiting op de A12 verhinderde dit plan. Bij de opzet van het nieuwe plan werd een grote rol weggelegd voor woningbouwcoöperaties, die zich verenigden onder de BV Lunetten. Er werd met de gemeente afgesproken dat zij de volledige wijk zouden realiseren, inclusief parkeergelegenheden, kantoren en voorzieningen. De gemeente was verantwoordelijk voor de infrastructuur, scholen, een sportcomplex en het groen. In de jaren zeventig werd het uiteindelijke bestemmingsplan vastgesteld. Ondanks dat er in de wijk een breuk werd gemaakt met de naoorlogse principes door de beoogde kleinschalige opzet en inspraakavonden voor bewoners bood Lunetten uiteindelijk plaats aan 11.000 nieuwe bewoners. Het stedenbouwkundig plan kwam van hoogleraar Penninck, in samenwerking met de Dienst Stadsontwikkeling geleid door A. van der Stelt. De Dienst Stadsontwikkeling had richtlijnen opgesteld voor de opzet van Lunetten. Behalve het aantal inwoners en de vereiste voorzieningen werd duidelijk gemaakt dat de lunetten van de Waterlinie onderdeel moesten vormen van het stadspark.⁷⁵ De stedenbouwkundige opzet was in tegenstelling tot de wederopbouwwijken minder rechtlijnig en meer organisch om de rondweg heen gesitueerd. Er is geen sprake van duidelijk te onderscheiden buurten en de groenstructuur werd rondom de wijk vormgegeven. Toch verschilt Lunetten programmatisch niet veel met de wederopbouwwijken uit de jaren vijftig en zestig en is er net als in de andere naoorlogse uitbreidingsplannen gepoogd een volledig eigenstandige wijk te creëren.

De laatste Utrechtse uitbreidingswijk van de twintigste eeuw is Voordorp. Het gebied tussen het Veemarktterrein, de Oosterspoorlijn, de spoorweg Utrecht-Amersfoort en de A27 was volgens een gemeentelijke studie uit 1985 geschikt voor de bouw van een goeide woonwijk. Een publiek-private samenwerking tussen een projectontwikkelaar en de gemeente Utrecht voerde het stedenbouwkundige plan uit waaraan verschillende ontwerpers hadden gewerkt. Het resultaat was een plan waarin een groot deel van de bebouwing gebogen van vorm is. Naast de inkadering van het

⁷⁴ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Oost*, 87.

⁷⁵ Heurneman e.a., *Zuid*, 117-119.

gebied door de omliggende infrastructuur werd de plattegrond van de wijk bepaald door het gehandhaafde volkstuintencomplex. De nieuwe wijk was slechts bereikbaar via één ontsluitingsweg, over de Oosterspoorbaan via Tuindorp Oost. Van wijkfuncties was bijna geen sprake waardoor vrijwel alle bouwblokken (koop)woningen besloegen.⁷⁶

Samenvatting en conclusie

De stad Utrecht heeft sinds het midden van de negentiende eeuw grote veranderingen doorgemaakt. Waar de stad zich rond 1850 nog grotendeels binnen de singels bevond was er aan het eind van de negentiende eeuw een omvangrijke stadsuitbreiding ten noorden en vooral ten oosten van de stad bij gekomen. De slechte kwaliteit van de wijken die voortkwamen uit particuliere revolutiebouw was het begin van gemeentelijke (straten)plannen die de stadsuitbreiding beter moesten reguleren, iets wat maar in beperkte mate geschiedde. Ook de komst van de woningwet in 1901 maakte nog geen grote omslag naar een gemeentelijke visie op stadsuitbreiding. Het was wethouder en daaropvolgend burgemeester Fockema Adreae die in de jaren tien van de twintigste eeuw een plan opstelde en dit vervolgens door Berlage en Holsboer liet uitwerken tot een allesomvattend stedenbouwkundig plan. Ook ging de gemeente ten dezer tijd over op woningbouwprojecten volgens het 1000-woningenplan. Dit markeert het begin van een intensievere bemoeienis van de gemeente in de stadsontwikkeling en de eerste uitbreidingswijken volgens een stedenbouwkundig plan in de jaren twintig en dertig. Toch was er in de eerste helft van de twintigste eeuw vooral sprake van stadsuitbreidingen die zonder al te veel overheidsbemoeienis en met enkel een stratenplan door particulieren of woningbouwverenigingen tot stand kwamen. Een grote omslag vond plaats in de naoorlogse periode, toen mede onder druk van de woningnood grootschalige plannen werden gemaakt voor nieuwe uitbreidingswijken. Met de opheffing van de Kringenwet en de annexatie van buurgemeenten in de jaren vijftig werd het mogelijk om buiten de stad omvangrijke wijken te realiseren. Tot in de jaren zeventig werden er tienduizenden woningen gebouwd in nieuwe uitbreidingswijken in en om de stad. Daarna werd alleen aan het einde van de jaren tachtig nog een nieuwe uitbreidingswijk gebouwd.

Vanaf het midden van de negentiende eeuw tot het midden van de twintigste eeuw is er in de stadsontwikkeling van Utrecht in toenemende mate sprake van een steeds planmatiger wordende aanpak. Het aantal buurten en wijken dat aan de hand van een stedenbouwkundig plan werd gerealiseerd neemt geleidelijk toe, al zijn er tot aan de Tweede Wereldoorlog voor het overgrote deel uitbreidingen gerealiseerd zonder onderliggend stedenbouwkundig plan. De uitbreidingswijken van Utrecht kwamen grofweg op drie wijzen tot stand: via ongereguleerde (particuliere) initiatieven, door middel van stratenplannen – grotendeels uitgevoerd door woningcorporaties – en aan de hand van (gemeentelijke) uitbreidingsplannen. Met name in de negentiende eeuw is er amper sprake van

⁷⁶ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordoost*, 89.

planning, met slechts één stedenbouwkundig plan: villabuurt Wilhelminapark. In de eerste twee decennia van de twintigste eeuw is alleen Elinkwijk tot stand gekomen volgens een stedenbouwkundig ontwerp, en is van het 1000-woningenplan door de gespreide uitvoering enkel het deel dat terugkomt in de Vork van Berlage als stedenbouwkundig geplande uitbreidingswijk te beschouwen. In de jaren twintig en dertig volgen er meer stedenbouwkundige plannen met Tuinwijk, Oog in Al en in de buurgemeenten Tuindorp en Hoograven. Pas na de oorlog is er in sterke mate sprake van planvorming en is elke uitbreidingswijk, klein of groot, opgezet volgens een stedenbouwkundig plan. Hoewel er meer buurten en wijken zonder stedenbouwkundig plan tot stand zijn gekomen, dus enkel met een stratenplan of zelfs zonder, is de omvang van de uitbreidingswijken mét stedenbouwkundig plan aanzienlijk groter.

2. KERKEN IN DE PLANVORMING

Dit hoofdstuk gaat in op de in het voorgaande hoofdstuk benoemde uitbreidingswijken die volgens een stedenbouwkundig plan tot stand zijn gekomen. De wijken worden op chronologische wijze onderzocht op de aanwezigheid van kerken in de planvorming. Het eerste deel behandelt de gerealiseerde plannen tot de Tweede Wereldoorlog, het tweede deel de plannen van na 1945. Hierop volgt een samenvatting en conclusie wat betreft de aanwezigheid van kerken in de planvorming en de hierbij behorende locaties.

1850-1940

De eerste uitbreidingsplannen

De Wilhelminaparkbuurt is de enige negentiende -eeuwse uitbreidingswijk die volgens een stedenbouwkundig plan is ontwikkeld, ook al is het ontwerp grotendeels tot landschapsarchitectuur te rekenen. Met name het realiseren van een wandelpark stond voorop, maar desondanks is in het ontwerp van Copijn en Loran ook ruimte voor bebouwing opgenomen, al is dit marginaal in verhouding tot het volledige parkontwerp. Er werden bouwterreinen langs de Emmalaan en de westzijde van het Wilhelminapark ontworpen, zoals in de tekening van de samengevoegde plannen te zien is (afb.3). De buurt was door de gemeente nadrukkelijk bestemd voor de welgestelde burgers van de stad, waardoor er enkel 'sierlijke huizen in het groen' verschenen.⁷⁷ De tweede Utrechtse wijk die volgens een stedenbouwkundig plan werd gebouwd was Elinkwijk in de buurt van Zuilen. De wijk voor geschoolde arbeiders omvatte een iets veelzijdiger programma dan de Wilhelminaparkbuurt en voorzag in enkele openbare gebouwen, maar een kerk was daar geen van.⁷⁸

Afbeelding 3. Ontwerp Wilhelminapark van Copijn en Loran.

⁷⁷ Pey, *Bouwen voor gezeten burgers*, 106-107.

⁷⁸ Van Santen en van Oudheusden (red.), *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht*, 36.

Het grootschalige uitbreidingsplan van Berlage en Holsboer is het tweede stedenbouwkundige plan waarbij openbare gebouwen werden opgenomen in het ontwerp. De gebouwen werden op prominente locaties in de beoogde wijken geplaatst. In de structuur van het plan werden uitbreidingswijken gevormd door radiale ontsluitingswegen met op de splitsingen pleinen, plantsoenen of openbare gebouwen, die in het rood zijn aangegeven. De bebouwing in de Vork van Berlage is een van de weinige structuren die ook dusdanig tot uitvoering is gebracht, met openbare gebouwen op een centrale plekken in het plan. Op de Y-vormige splitsing van Oudenoord werden drie openbare gebouwen ingetekend, waarbij het middelste gebouw exact in de as van zowel de opsplitsende hoofdweg als de achterliggende Boerhaavelaan geïntegreerd werd (afb.4). De functie van dit gebouw werd niet specifiek gedefinieerd. Toch verscheen in het begin van de jaren dertig op deze locatie een R.K. kerk met aan weerszijden de andere twee openbare gebouwen, een jongens- en meisjesschool.⁷⁹ Dit gebouwensemble was exact gevormd naar het plan uit 1920, waardoor dit het eerste Utrechtse kerkgebouw is dat een centrale locatie verwierf in de stedenbouwkundige planvorming, op een plek die zowel vanuit de achterliggende wijk als vanaf de ontsluitingsweg de nodige zichtbaarheid gaf.

Afbeelding 4. Uitsnede van het plan van Berlage en Holsboer met de Vork van Berlage.

In het ontwerp voor Tuinwijk werd eveneens ruimte gereserveerd voor bijzondere gebouwen. Ondanks dat er geen tekening van het stedenbouwkundige ontwerp van Rood en Kool bewaard is gebleven werden de beoogde (wijk)functies wel benoemd: winkels, een school, een badhuis en een

⁷⁹ HUA, T. 4007, inv.nr. 1525, Utrecht, Boerhaaveplein 2.

openbaar gebouw.⁸⁰ Of dit openbare gebouw een kerk betrof blijft onduidelijk, want een groot deel van het plan werd niet gerealiseerd.⁸¹ Ook in het rechtlijnige ontwerp van buurgemeente Jutphaas voor Hoograven zaten eveneens enkele wijkfuncties zoals winkels, maar werd geen plek ingeruimd voor kerkbouw.⁸²

Tuindorp

In de jaren dertig werden kerkgebouwen weer een onderdeel van de stedenbouwkundige plannen, allereerst in het Maartensdijkse Tuindorp. De planning van de uitbreidingswijk was in verhouding tot de gematigde schaal van de tot dan toe uitgevoerde uitbreidingsplannen van Utrecht grootschalig te noemen. Het plan bestond uit meerdere delen, waarbij in de eerste twee delen kerkgebouwen een nadrukkelijk onderdeel vormen van het stedenbouwkundige plan. Het eerste deel van Tuindorp werd vormgegeven door enkele langwerpige straten in een noord-zuid richting, met een brede dwarsstraat die zich opsplijst ter hoogte van het Zwarte Water. De gemeente Utrecht was ontevreden over de komst van het Tuindorp, omdat dit grondgebied volgens eerdere uitbreidingsplannen in de toekomst bij Utrecht gevoegd zou worden. Het plan van de gemeente Maartensdijk hield volgens Utrecht geen rekening met de aangrenzende Utrechtse Tuinwijk en het uitbreidingsplan uit 1924. De ontevredenheid van de gemeente Utrecht had verschillende bezwaren tegen het plan tot gevolg. Buiten zaken als straatbreedte, bereikbaarheid en riolering werd er gewezen op 'onvoldoende stedenbouwkundige verzorging', omdat – volgens de Utrechtse burgemeester en wethouders – het ontwerp voortkwam uit de toevallige begrenzing van het gebied.⁸³ De gemeente Utrecht haakte met dit laatste punt in op bezwaren van het Provinciaal Bestuur tegenover het stedenbouwkundige plan. Het grootste bezwaar van de Provinciale Welstandscommissie was de rechtlijnige opzet van het plan, waarbij de straten van in totaal 600 meter te lang werden geacht (afb. 5). Het was volgens de commissie niet moeilijk hieraan tegemoet te komen, door de laatste bouwblokken iets te laten verspringen.⁸⁴ De gemeente Maartensdijk had een andere oplossing voor dit bezwaar zonder veel af te wijken van het rechtlijnige stratenverloop: twee centraal in het plan gelegen bouwblokken zouden samengevoegd worden gevoegd tot één groot bouwblok, dat werd bestemd voor scholen en een kerk.⁸⁵ Hierbij kwam de tussenliggende straat te vervallen, waardoor de middelste van de drie lange straten in lengte afnam. Het met groen omrandde R.K. complex met scholen en de kerk werd ingezet ter onderbreking van het rechtlijnige stratenplan (afb. 6). De te bouwen kerk werd in dit gewijzigde ontwerp links onderin het bouwblok geprojecteerd.

⁸⁰ Van den Heuvel en de Kam (red.), *De Tuinwijk*, 6.

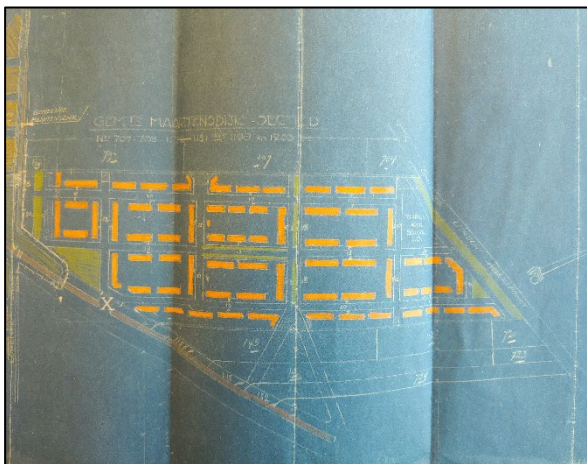
⁸¹ *Ibidem* 11.

⁸² Heurneman e.a., *Zuid*, 83.

⁸³ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20720, Beroep tegen uitbreidingsplan Maartensdijk, 2.

⁸⁴ *Ibidem*, Brief van het provinciaal bestuur van Utrecht.

⁸⁵ *Ibidem*, Brief van de Directeur der Gemeentewerken van Maartensdijk.

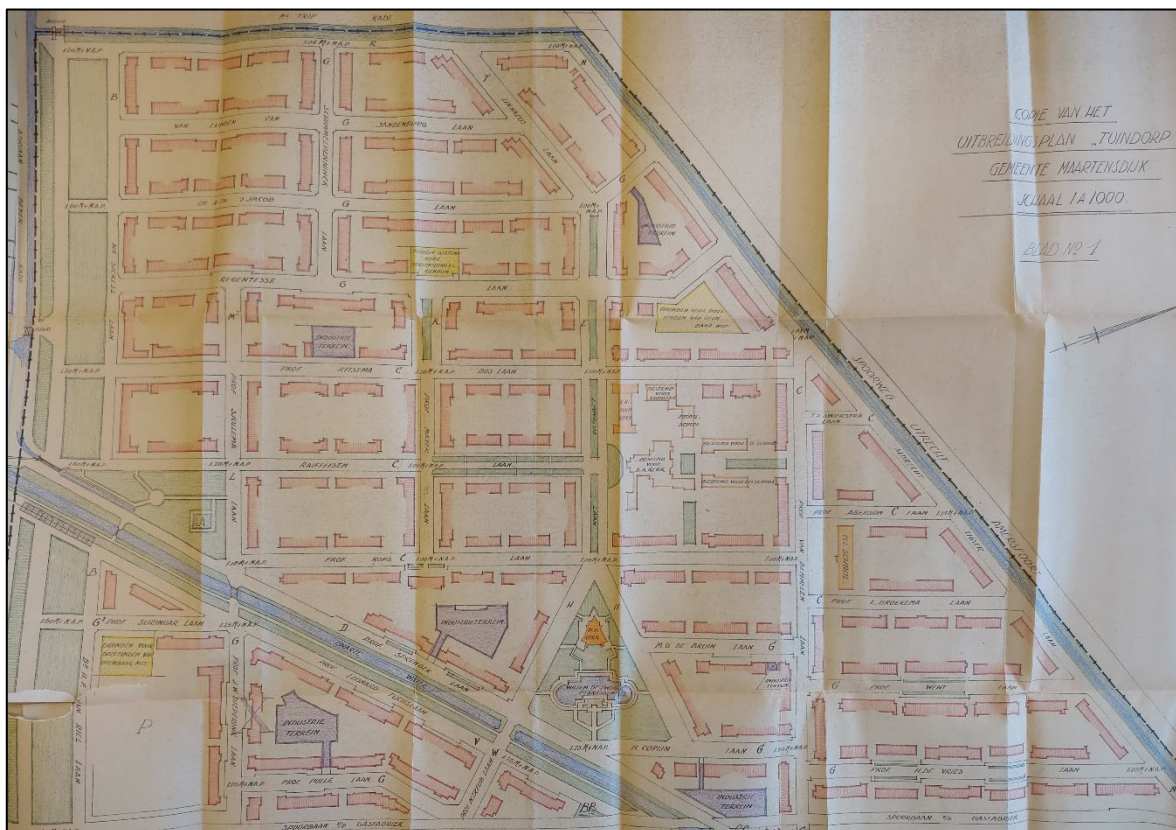
Afbeelding 5. Ontwerp Tuindorp I.

Afbeelding 6. Gewijzigd ontwerp Tuindorp I.

Na de vaststelling van het eerste deel werd Tuindorp in drie opeenvolgende fases vormgegeven. Het rechtlijnige, noord-zuidelijk georiënteerde stratenpatroon werd in alle delen toegepast. De uit het eerste plan voortkomende Linnaeuslaan werd doorgezet en vormde de centrale, oost-westelijk georiënteerde ontsluitingsweg van de wijk. Deze brede laan splitst zich in de richting van het Zwarte Water op in het driehoekige Willem de Zwijgerplantsoen, het hoofdplantsoen van Tuindorp. In de punt, aan het begin van de Linnaeuslaan, werd een kerkgebouw ontworpen. Dit tweede kerkgebouw van Tuindorp was bestemd voor de Nederlands Hervormde (N.H.) gemeente en kreeg een driehoekige vorm, gelijk aan de vorm van het plantsoen waarbij de punt precies in de as van de Linnaeuslaan staat (afb.7). Ook het R.K. kerkgebouw kreeg in het herziene plan een opvallende locatie, centraal in de Linnaeuslaan en aan het einde van de Raiffeisenlaan, de op een na langste straat van het uitbreidingsplan (afb.7). Waar de beoogde R.K. kerk in het voorgaande plan in de hoek van het bouwblok geprojecteerd was, werd het gebouw in dit ontwerp midden in het bouwblok geplaatst, met zowel plantsoenen aan de voor- als achterzijde die het gebouw vanaf beide kanten zichtbaar maakten. Met deze verplaatsing van het kerkgebouw binnen hetzelfde bouwblok bleek ook de gemeente Utrecht tevreden te zijn. Ondanks dat het Utrechtse gemeentebestuur in eerste instantie bezwaar uitte tegen de invulling van dit bouwblok werd met de nieuwe, centrale ligging van de kerk het bezwaar op dit gedeelte van het plan ingetrokken.⁸⁶

⁸⁶ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20728, Brief van de Directeur Gemeentewerken van Utrecht, 4.

Afbeelding 7. Uitbreidingsplan Tuindorp.

De derde en laatste kerk van Tuindorp verkreeg een minder prominente plek in het uitbreidingsplan. Het kerkgebouw van de Gereformeerde gemeente werd niet zoals de R.K. en N.H. kerk direct in het stedenbouwkundige plan opgenomen, maar gebouwd op een kavel die aangeduid werd met ‘gronden voor doeleinden van openbaar nut’. In het uitbreidingsplan waren er drie kavels met deze bestemming beschikbaar, een kavel als beëindiging van de Prof. Mayerlaan, een kavel langs het inundatiekanaal aan de H.F. van Riellaan en een kavel aan het einde van de Regentesselaan; allen in het geel gearceerd (afb.7). Op het terrein aan de Prof. Meyerlaan, gelegen aan de westzijde van de centrale Raiffeisenlaan, zou de Gereformeerde kerk als een – ruimtelijke – tegenhanger van de N.H. kerk fungeren. Toch is de keuze gevallen op de minder centraal gelegen locatie aan de H.F. van Riellaan.

Oog in Al

Gelijktijdig met de planvorming en bouw van het naburige Tuindorp ging de gemeente Utrecht ook verder met de planvorming van de uitbreidingswijk Oog in Al. De planvorming van deze ‘tuinwijk’ kende een lange geschiedenis, waarbij het oudste deel voortkomt uit het uitbreidingsplan van Berlage en Holsboer. In het begin van de jaren twintig, voor de voltooiing van de tweede versie van het uitbreidingsplan, werd Park Oog in Al met de omliggende woonbebouwing gerealiseerd.⁸⁷ De

⁸⁷ Edens en van Santen, *Gids voor architectuur en stedenbouw in Utrecht*, 174.

gemeentelijke planvorming voor de rest van de wijk zette zich voort in het midden van de jaren dertig. Het 'Uitbreidingsplan ten westen van park Oog in Al' uit 1934 geeft de opzet van de beoogde middenstandswijk langs het nieuwe Amsterdam-Rijnkanaal weer (afb. 8). Het gedeelte ten westen van het park Oog in Al is tegen die tijd al deels voltooid en wordt op de kaart in het bruin weergegeven. De vormgeving van dit zuidelijke deel rondom de Beethovenlaan werd net als de centraal gelegen rondweg – de Joseph Haydnlaan – volgens het tien jaar eerder vastgestelde uitbreidingsplan uitgevoerd.⁸⁸ De andere delen van het uitbreidingsplan werden in de jaren dertig door de Dienst Gemeentewerken ontworpen. Naast de grotendeels rechtlijnige woonblokken is er in het ontwerp veel ruimte gegeven aan plantsoenen, met meerdere locaties voor gebouwen 'voor openbare doeleinden', welke in het paars zijn weergegeven. Het meest omvangrijke van deze gebouwen was het hospitaal ten zuiden van het plan. Aan het Beethoven werd een plek gereserveerd voor een nieuw schoolgebouw, als tegenhanger van de reeds bestaande Johan de Wittschool.⁸⁹ De andere locaties voor openbare gebouwen kregen geen definitieve bestemming en werden vrijstaand in de plantsoenen geplaatst, als beëindiging van breedste lanen. Openbare gebouwen zijn in Oog in Al een vast onderdeel van het stedenbouwkundige plan, waarbij voor de nog nader te specificeren gebouwen opvallende locaties in assen van de meest omvangrijke lanen plek werden vrijgehouden.

Afbeelding 8. Uitbreidingsplan Oog in Al, 1934.

⁸⁸ Edens en van Santen, *Gids voor architectuur en stedenbouw in Utrecht*, 174.

⁸⁹ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20555, Brief van de afdeling Gemeentewerken, 1-3.

Binnen een jaar na de eerste ontwerptekening zou het plan worden gewijzigd. In 1935 werd de gemeente door een grondeigenaar, het kerkbestuur van de St. Antoniusparochie, verzocht het plan tussen de Beethovenlaan en Everard Meijsterlaan aan te passen. Op verzoek van het kerkbestuur zou het daar geprojecteerde pleintje – naast het door het bestuur aangekochte terrein – bebouwd worden met een kerkgebouw (afb.9). In overleg met de Schoonheidscommissie werd het pleintje verplaatst naar de Beethovenlaan, waardoor er ruimte ontstond voor de kerk.⁹⁰ Toch waren niet alle betrokkenen tevreden met deze nieuwe situatie, waarbij ze liever een plantsoen van de Everhard Meijsterlaan verschoven naar de nabijheid van de kerk. Enkele betrokken ambtenaren pleitten namelijk voor een ‘natuurlijk middelpunt’ in de wijk, een centrum voor ‘de vestiging van het voornaamste openbare gebouw en winkels’. Dit zou niet alleen een functionele wijkvoorziening zijn, maar met name een ‘architectonisch en stedenbouwkundig hoogtepunt’.⁹¹ Met ‘het voornaamste openbare gebouw’ lijkt de nog te bouwen R.K. kerk bedoeld te worden. Het was het kerkbestuur zelf dat bezwaar aantekende tegen dit extra plantsoen, dat gedeeltelijk op het door het kerkbestuur aangekochte terrein geplaatst was, met als reden de verminderde exploitatiemogelijkheden van het grondgebied.⁹² Daarentegen ageerde de gemeenteambtenaar Leeuwenberg tegen de stedenbouwkundige situering én architectuur van het kerkgebouw. Hij zag de kerk met pastorie liever gecombineerd met de nabijgelegen R.K. basisschool, om gezamenlijk een ‘parochie-centrum op één terrein’ te vormen. Daarnaast was de geprojecteerde toren naar zijn mening te mager. Omdat de toren precies in de as van de brede Petrarcalaan zou staan vroeg deze situatie om een grotere toren, ‘iets wat zoo’n lange brede weg toch vraagt’.⁹³ Ook was de oriëntatie van het gebouw volgens Leeuwenberg ongunstig voor erediensten, omdat het toegangsfront aan de westzijde behoorde, in plaats van de oostzijde.⁹⁴ Het waren voor Leeuwenberg zowel praktische als esthetische bezwaren wat betreft de locatie en vorm van de kerk, waarbij hij stelde dat de desbetreffende kerk ‘een hoofdmonument in de wijk’ zou moeten vormen.⁹⁵ Dat de desbetreffende kerk naar inziens van de betrokken gemeenteambtenaren een belangrijke stedenbouwkundige rol in de wijk zou gaan vervullen moet in ieder geval duidelijk zijn.

⁹⁰ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20555, Brief van de Directeur der Gemeentewerken aan B en W.

⁹¹ Ibidem, Brief van J. Vink aan B en W, 1-2.

⁹² Ibidem, Bezwaar van het Kerkbestuur der St. Antonius-parochie.

⁹³ Ibidem, Brief van de heer Leeuwenberg.

⁹⁴ Ibidem.

⁹⁵ Ibidem, Bijlage met bezwaren van de heer Leeuwenberg.

Afbeelding 9. Gewijzigd uitbreidingsplan Oog in Al, 1935.

Met tussenkomst van de Tweede Wereldoorlog kwam de bouw van Oog in Al stil te liggen. Ook al was er met het grondwerk in 1937 begonnen, tot de bouw van de beoogde R.K. kerk kwam het niet.⁹⁶ Wel waren er inmiddels twee andere locaties bestemd voor kerkbouw. De twee percelen, in de plannen bestemd voor openbare gebouwen, werden aangekocht door de Gereformeerde gemeente en de N.H. gemeente en bevonden zich aan de Lessinglaan en het Hendrika van Tussenbroekplantsoen.⁹⁷ Het perceel aan de Lessinglaan was aangekocht door de Gereformeerden en kwam voort uit een wijziging van het plan in 1935, waarbij er in plaats van woningbouw ruimte werd vrijgemaakt voor een openbaar gebouw, in de bocht van de Lessinglaan (afb.9). Het perceel aan het Hendrika van Tussenbroekplantsoen kwam in handen van de N.H. gemeente en lag in het verlengde van de door Berlage ontworpen Beethovenlaan, die als lange zichtlijn vanaf Park Oog in Al de wijk

⁹⁶ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20559, Herziening uitbreidingsplan Halve Maan.

⁹⁷ Ibidem, Toelichting bij het uitbreidingsplan, 7-8.

doorsnijdt (afb.9). Zowel de uitvoering van de R.K. kerk als de verkaveling van het gebied ten westen van de Joseph Haydnlaan en de Lessinglaan werd door tussenkomst van de oorlog anders. De locaties voor kerkbouw werden echter wel gehandhaafd, aangezien de gronden al bij de kerkbesturen in bezit waren.

1945-2000

Kleinschalige uitbreidingsplannen

Door het ruimtegebrek van de gemeente Utrecht zou het tot 1954 duren voordat er grootschalige uitbreidingsplannen gerealiseerd konden worden. Vandaar dat er na de oorlog meerdere uitbreidingsplannen van een minder omvangrijke aard zijn ontstaan, die de nog overgebleven ruimte binnen eigen gemeentegrenzen opvulden. De min of meer aansluitende gebieden Pijlsweerd en Lauwerecht zijn hieronder te verstaan. De belangrijkste functie die deze gebieden kregen was ontsluiting van de binnenstad, conform het uitbreidingsplan van 1924. In Pijlsweerd was het tracé van Oudenoord het structurende element, waaraan grootschalige bebouwing van met name kantoren verscheen. Daarnaast was er ruimte voor voorzieningen als winkels en groen.⁹⁸ Dit zou dienen voor het relatief bescheiden woongebied tussen de Vecht en de hoofdweg Oudenoord. In dit woongebied is geen plaats geweest voor kerkgebouwen. Ditzelfde gold voor Lauwerecht. De hoofdstructuur werd gedomineerd door de Talmalaan als hoofdontsluitingsweg van de binnenstad, waarbij woningbouw plaatsvond ter opvulling van de restruimte. De bebouwing hier bestond enkel uit stroken met woningbouw, scholen en een bejaardenhuis.⁹⁹ Ook het woongebied Kromme Rijn is onder de kleinere plannen te scharen. Het gebied rondom de Kromme Rijn was in de jaren dertig beoogd als welgestelde woonbuurt, maar het na de oorlog veranderde woonprogramma werd veelzijdiger dan dat. Hierbij hoorde voorzieningen als winkels en scholen, maar ook in dit relatief kleine uitbreidingsplan kwam geen kerkgebouw voor.¹⁰⁰

Tolsteeg-Hooggraven

Tolsteeg-Hooggraven was het eerste grootschalige uitbreidingsplan van Utrecht na de oorlog, met een breed scala aan bijbehorende (wijk)voorzieningen, waaronder kerken. Al voor de annexatie van het grondgebied werden er stedenbouwkundige plannen gemaakt voor dit gebied door de gemeente Utrecht.¹⁰¹ Het grondgebied van het plan, dat uiteindelijk 20.000 inwoners zou huisvesten, was voor de annexatie door Utrecht door de gemeente Jutphaas al gedeeltelijk tot ontwikkeling gebracht. Jutphaas had onder andere plek geboden aan een begraafplaats aan het spoor en een R.K.

⁹⁸ Den boer, van Santen en Willemsen, *Utrecht Bouwt*, 44-47.

⁹⁹ Van den Heuvel, *Naoorlogse bouwkunst Lauwerecht*, 9-27.

¹⁰⁰ Den boer, van Santen en Willemsen, *Utrecht Bouwt*, 17-21.

¹⁰¹ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20626, Differentiatiekaart Hooggraven II.

gebouwencomplex aan de rand van de bestaande bebouwing van Hoograven, langs de toen haast onbebouwde W.A. Vultostraat. Dit beïnvloedde volgens de gemeente Utrecht sterk de structuur en indeling van de (stedenbouwkundige) plannen.¹⁰² De gunning van het behoorlijk omvangrijke R.K. complex op deze locatie was voor de annexatie van 1954 al door de gemeente Jutphaas gedaan, tot ongenoegen van de gemeente Utrecht.¹⁰³ Het gebouwencomplex, onder andere bestaande uit scholen en een kerk, had een centrale ligging in het plangebied verkregen, terwijl de gemeente Utrecht juist een wijkcentrum centraal in het plangebied voor ogen had. De bouw van onder andere de kerk was echter al voltooid, waardoor de keuze werd gemaakt om het wijkcentrum op te splitsen in een groot en kleiner centrum.¹⁰⁴ Ondanks dat de centrale ligging van de R.K. kerk met toebehorende gebouwen in het plangebied niet gewenst was, werd de noodzaak voor kerkgebouwen in het plan wel onderkend. Zo zou één R.K. kerk voor heel Hoograven niet voldoende zijn, waarvoor een kleinere kerk bijgebouwd zou moeten worden. Voor de Hervormde gemeente zou één kerkgebouw volstaan, net als voor de Gereformeerde gemeente. De Hervormde kerk zou een plek krijgen ten zuiden van de verlengde Socrateslaan (de huidige 't Goylaan) en de Gereformeerde kerk bij de brug over de Vaartsche Rijn aan diezelfde laan.¹⁰⁵ De twee te bouwen kerken verkregen locaties globaal te midden van Hoograven, langs 't Goylaan die deel I en II van elkaar scheidt.¹⁰⁶ Toch waren deze locaties niet in beton gegoten en bleek er mogelijkheid tot afwijking van deze percelen. De bebouwingsvoorschriften bepaalden dat op gronden bestemd voor *bijzondere bebouwing* (B. B.) gebouwen opgericht mochten worden 'bestemd voor openbare dienst, alsmede kerken'.¹⁰⁷

Ondanks dat er twee percelen waren vastgesteld voor kerkbouw was er mogelijkheid om hiervan af te wijken en op andere percelen voor bijzondere bebouwing kerkbouw te plegen. Dit gebeurde dan ook bij de locatie van de Gereformeerde kerk, die werd ingeruild voor een locatie aan de oostzijde van het plangebied.¹⁰⁸ De Gereformeerde kerk kwam daarmee op het meest oostelijk gelegen perceel voor B.B., op de hoek van de rondweg (afb.10). Dit perceel was de nabijheid van de andere twee percelen die werden gebruikt voor kerkbouw. Deze percelen lagen in en aan het naastgelegen Camminghaplantsoen, waardoor alle drie de kerkgebouwen op een geringe afstand van elkaar gebouwd zouden worden in Hoograven II (afb.10). De drie nieuwe kerken werden met deze locaties gecentreerd te midden van Hoograven, maar het is de vraag in welke mate er een strikte planning hieraan voorafging, en of er in alle drie de gevallen sprake was van een toewijzing van locaties voor kerkbouw. Voor de Hervormde kerk lijkt dit wel het geval, waarvoor al vroeg een locatie

¹⁰² HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20627, Algemene toelichtende beschrijving.

¹⁰³ Ibidem, Notulen Fabricagecommissie.

¹⁰⁴ Ibidem, Algemene toelichtende beschrijving.

¹⁰⁵ Ibidem.

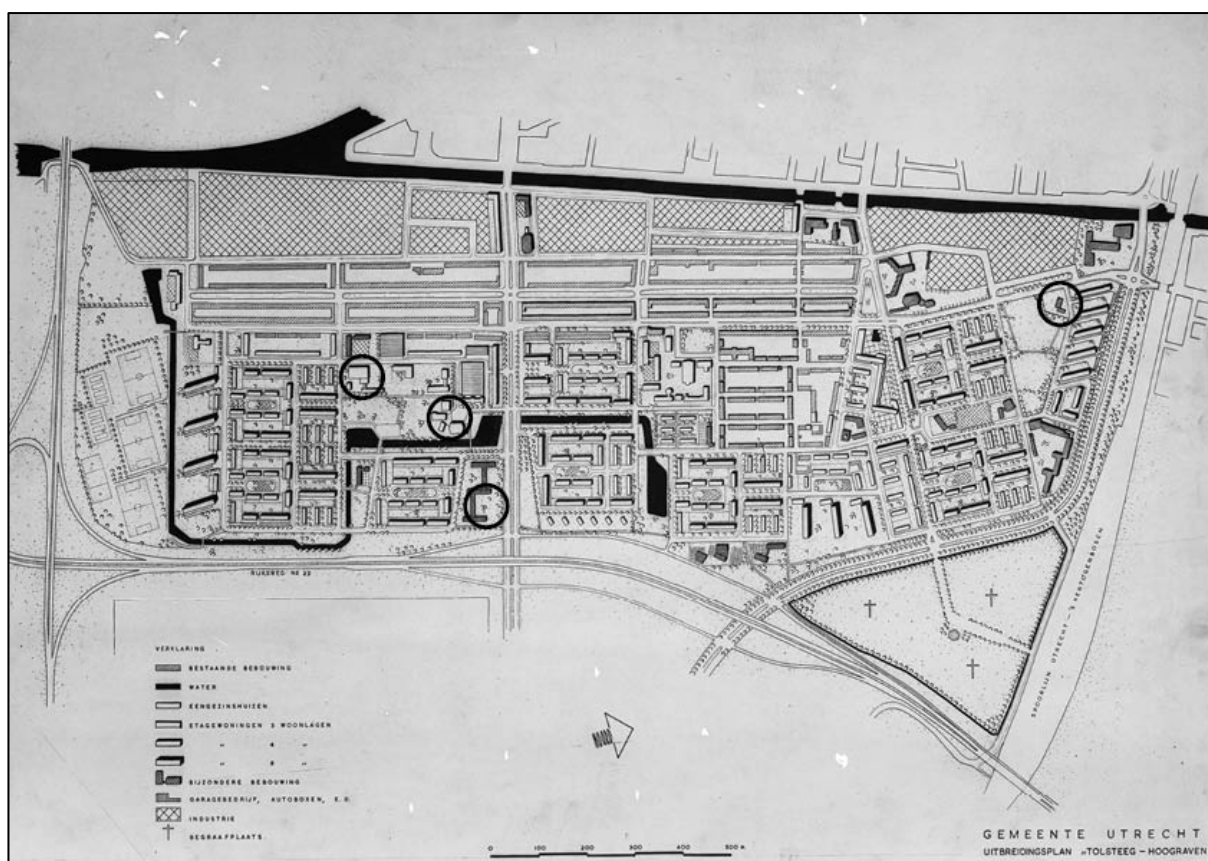
¹⁰⁶ Ibidem, Toelichtende beschrijving bij Hoograven I en II, 429-430.

¹⁰⁷ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20628, Bebouwingsvoorschriften bij het uitbreidingsplan, 6.

¹⁰⁸ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20629, Brief betreffende wijzigingen Hoograven II.

werd toegewezen. De Gereformeerde kerk kreeg in eerste instantie een ander perceel toegewezen en voor de tweede R.K. kerk werd helemaal geen specifiek perceel benoemd.

Er lijkt in Hoograven sprake van een centrering van kerkgebouwen ten zuiden van 't Goylaan, maar omdat alle percelen voor B.B. beschikbaar waren voor een breed scala aan gebouwen als scholen, wijkgebouwen en bejaardenhuizen zal er de nodige vrijheid zijn geweest bij de kerkbesturen wat betreft de keuze van een perceel.¹⁰⁹ Dit blijkt ook uit het in 1957 ingediende bouwplan voor een tweede Gereformeerde kerk, aan het Tolsteegplantsoen in Tolsteeg.¹¹⁰ Deze kerk was niet opgenomen in de vaststelling van het aantal te bouwen kerken maar kon evenwel gebouwd worden op een perceel dat was bestemd voor B.B.

Afbeelding 10. Uitbreidingsplan Tolsteeg-Hoograven met de uiteindelijke kerkbouwlocaties.

Zuidwest

De planvorming van uitbreidingsplan Zuidwest geschiedde net als in Tolsteeg en Hoograven al voor de daadwerkelijke grenswijziging in 1954. Het is de berekenende visie op de beoogde wijkfuncties die erg overeen komt met het plan voor Tolsteeg-Hoograven. Al in het eerste stadium van de planvorming voor Zuidwest was er sprake van een gedegen onderzoek naar de behoeften die de toekomstige wijk zou hebben. Hierbij werden berekeningen gemaakt om het aantal benodigde wijkfuncties te bepalen. Dit werd vervolgens geverifieerd, om zo op een precies aantal te komen. Voor de kerken geschiedde

¹⁰⁹ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20629, Bebouwingsvoorschriften Hoograven II, 5.

¹¹⁰ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 31115, Bouw van een kerk aan het Tolsteegplantsoen.

dit door overleg met desbetreffende kerkelijke besturen of commissies.¹¹¹ De schatting voor aantal te stichten kerkgebouwen werd tevens gebaseerd op de veronderstelling dat 'de verhoudingen tussen diverse kerkelijk en onkerkelijk gezindten in het uitbreidingsplan nagenoeg gelijk zullen zijn aan die van bestaande aangrenzende stedelijke wijken'.¹¹² Het beoogde aantal kerken kwam in het beginstadium uit op één N.H. kerkgebouw voor circa 1000 personen, één Gereformeerd kerkgebouw voor een idem aantal personen en twee of drie R.K. kerkgebouwen.¹¹³ Deze eerste berekening was in dezelfde verhouding als in Tolsteeg en Hoograven.

Door de opvoering van het plan tot een beoogde capaciteit van circa 30.000 inwoners leken vier á vijf kerkgebouwen niet voldoende. In de verder gevorderde plannen werden in plaats daarvan zes á zeven kerkgebouwen voorgesteld voor Kanaleneiland en Transwijk.¹¹⁴ Het daaropvolgende schetsontwerp geeft duidelijk de structuur van Kanaleneiland weer, met hierin specifiek de locaties voor de te bouwen kerken (afb.11). De zes locaties voor kerkbouw werden evenredig verdeeld over de vier gebieden: twee locaties voor Transwijk met relatief veel laagbouw en dus minder inwoners, en vier locaties voor Kanaleneiland, grotendeels bestaande uit (middel)hoogbouw met capaciteit voor een groter aantal inwoners. Tezamen met de locaties voor scholen werden de kerken in of aan de groenzones gepland, op terreinen voor B.B. Vijf van de zes percelen voor kerkgebouwen werden gecombineerd met een cluster aan percelen voor schoolgebouwen. Voor de drie geplande R.K. kerkbouwlocaties werden de aangrenzende percelen ook bestemd voor R.K. (onderwijs)bebouwing. Bij percelen voor protestantse kerken was dit niet zozeer het geval, waarbij de onderwijsgebouwen en kerken niet direct aan elkaar gelieerd waren. Van de beschikbare percelen voor B.B. kregen de kerken de percelen op de hoeken, in of aan een plantsoen. Dit plan werd bijna geheel tot uitvoering gebracht, afgezien van het perceel aan Park Transwijk dat niet met een Protestantse kerk werd bebouwd. Toch zou er een zevende kerk in Kanaleneiland verschijnen, maar dan in het meest zuidelijke deel: Kanaleneiland V. Hier werd aan het einde van de groenstrook die de woonbebouwing van de bijzondere bebouwing afscheidde een Apostolische kerk gebouwd.¹¹⁵

¹¹¹ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20743, Schetsplan uitbreidingsplan in hoofdzaken.

¹¹² Ibidem, Toelichtende beschrijving uitbreidingsplan in hoofdzaken.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20746, Toelichtende beschrijving Kanaleneiland.

¹¹⁵ HUA, T. 4008, inv.nr. 13797, Utrecht, Livingstonelaan.

Afbeelding 11. Schetsontwerp Kanaleneiland met bijzondere bebouwing.

Voor de noordelijk gelegen gebieden in uitbreidingsplan Zuidwest – Welgelegen en Den Hommel – werden geen kerken ingepland. Deze gebieden bestonden ook in mindere mate uit woningbouw en boden plek aan bijzondere functies in de vorm van de bestaande verzorgingstehuizen en een zwembad.¹¹⁶ Daarnaast lagen deze twee gebieden ook in de nabijheid van Oog in Al, dat drie net gebouwde kerken bevatte van de hoofddenominaties. De kerkgebouwen in Oog in Al waren bewust met overcapaciteit gerealiseerd in anticipatie op de komst van de nieuwe woonbebouwing in dit gebied, en verklaren waarom kerkbouw in uitbreidingsplan Zuidwest zich concentreerde in Kanaleneiland en Transwijk.¹¹⁷ Voor Den Hommel en Welgelegen was namelijk het uitgangspunt dat dit gebied ‘zich grotendeels zou oriënteren op de wijk Oog in Al’, in plaats van op Kanaleneiland.¹¹⁸

Nieuw-Zuilen

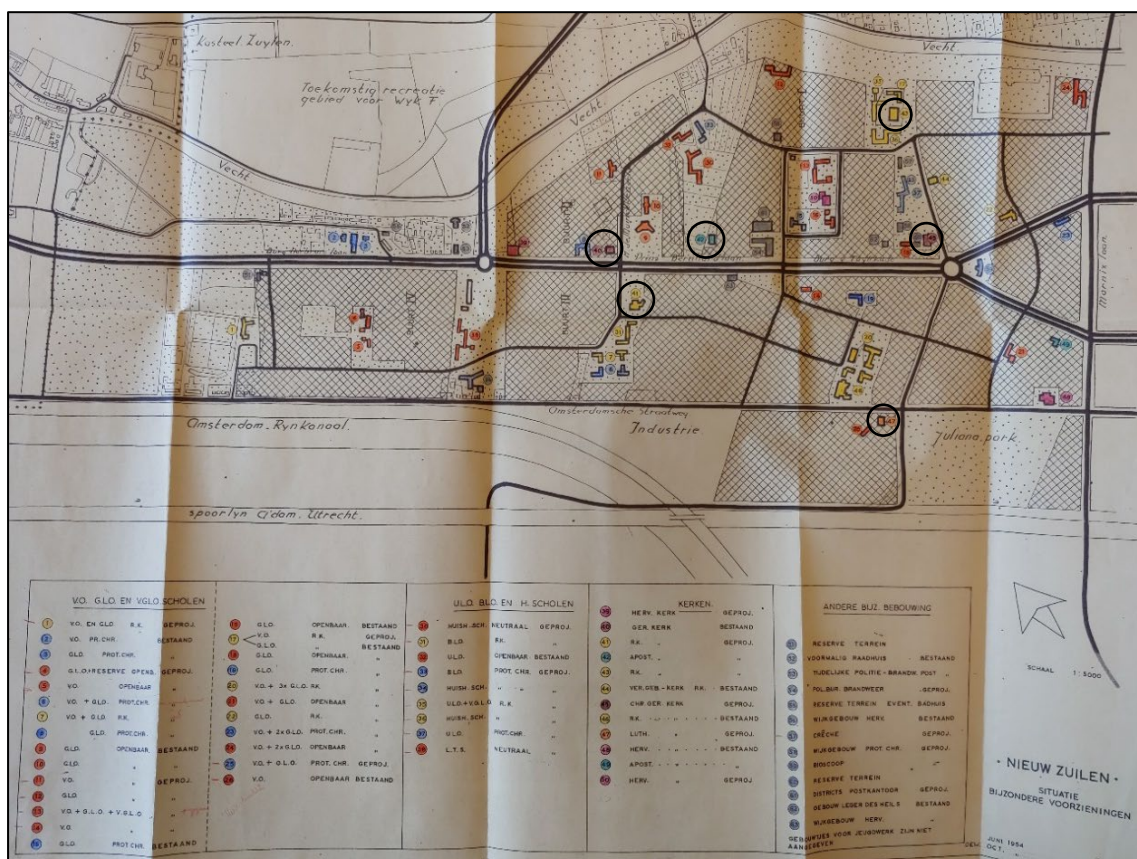
Vergelijkbaar met de opzet van Kanaleneiland werd het ontwerp van Nieuw-Zuilen opgebouwd uit meerdere delen, gescheiden door hoofdwegen en groenstroken, die gezamenlijk de nieuwe wijk zouden vormen. Toch stond Nieuw-Zuilen als uitbreidingswijk niet los van de bestaande stedelijke structuur, omdat het grotendeels aansloot op het vooroorlogse Zuilen. Het was de aansluiting met de

¹¹⁶ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20744, Toelichtende beschrijving Den Hommel, 3.

¹¹⁷ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20563, Toelichtende beschrijving De Halve Maan I.

¹¹⁸ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20744, Toelichtende beschrijving Den Hommel, 1.

omliggende wijken wat maakte dat er in Nieuw-Zuilen veel terreinen voor bijzondere bebouwing werden gereserveerd. Het vooroorlogse Zuilen en de zuidelijk gelegen wijken Ondiep, Pijlsweerd en Lauwerecht bevatte niet genoeg mogelijkheid voor bijzondere bebouwing. Dit tekort aan voorzieningen moest in Nieuw-Zuilen opgevuld worden. Ruim vijftien hectare aan terreinen werd bestemd voor B.B. waarop onder andere kerken zouden verschijnen van uiteenlopende kerkelijke denominaties.¹¹⁹ De sterke behoefte aan extra voorzieningen blijkt uit de kaart die net na de annexatie van de voormalige gemeente Zuilen is gemaakt. Het overgrote deel van de beoogde bijzondere bebouwing werd tussen de verschillende woongebieden geprojecteerd, in de groenstroken en langs de hoofdwegen die de verschillende buurten van elkaar onderscheidden (afb.12). Wat betreft de beoogde kerkelijke voorzieningen werd in dit plan plaats gemaakt voor zeven nieuwe kerkgebouwen, aanvullend op de vijf reeds bestaande kerken in de omgeving. Bij een van deze kerken was tijdens de planvorming voor Nieuw-Zuilen al begonnen met de bouw. De Gereformeerde kerk op de kruising van de Burgermeester Norbuislaan en de J.M. de Muinck Keizerlaan werd het eerste kerkgebouw van Nieuw-Zuilen. Van bewuste stedenbouwkundige planvorming op deze vrij prominente locatie nabij de kruising lijkt echter geen sprake, omdat de nieuwbouw het bestaande kerkgebouw op die locatie zou vervangen.¹²⁰

Afbeelding 12. Bijzondere bebouwing in Nieuw-Zuilen.

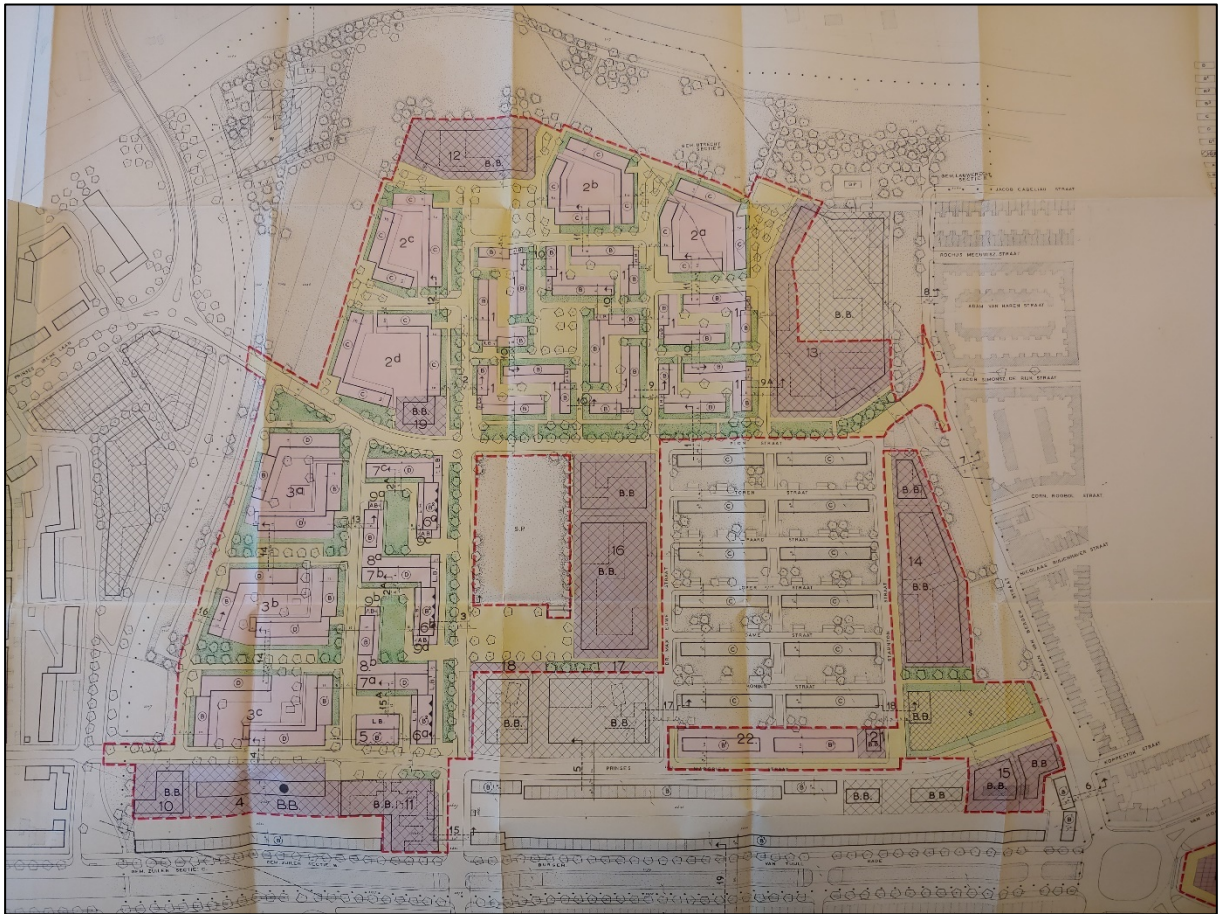
¹¹⁹ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20676, Toelichtende beschrijving Nieuw-Zuilen.

¹²⁰ Ibidem.

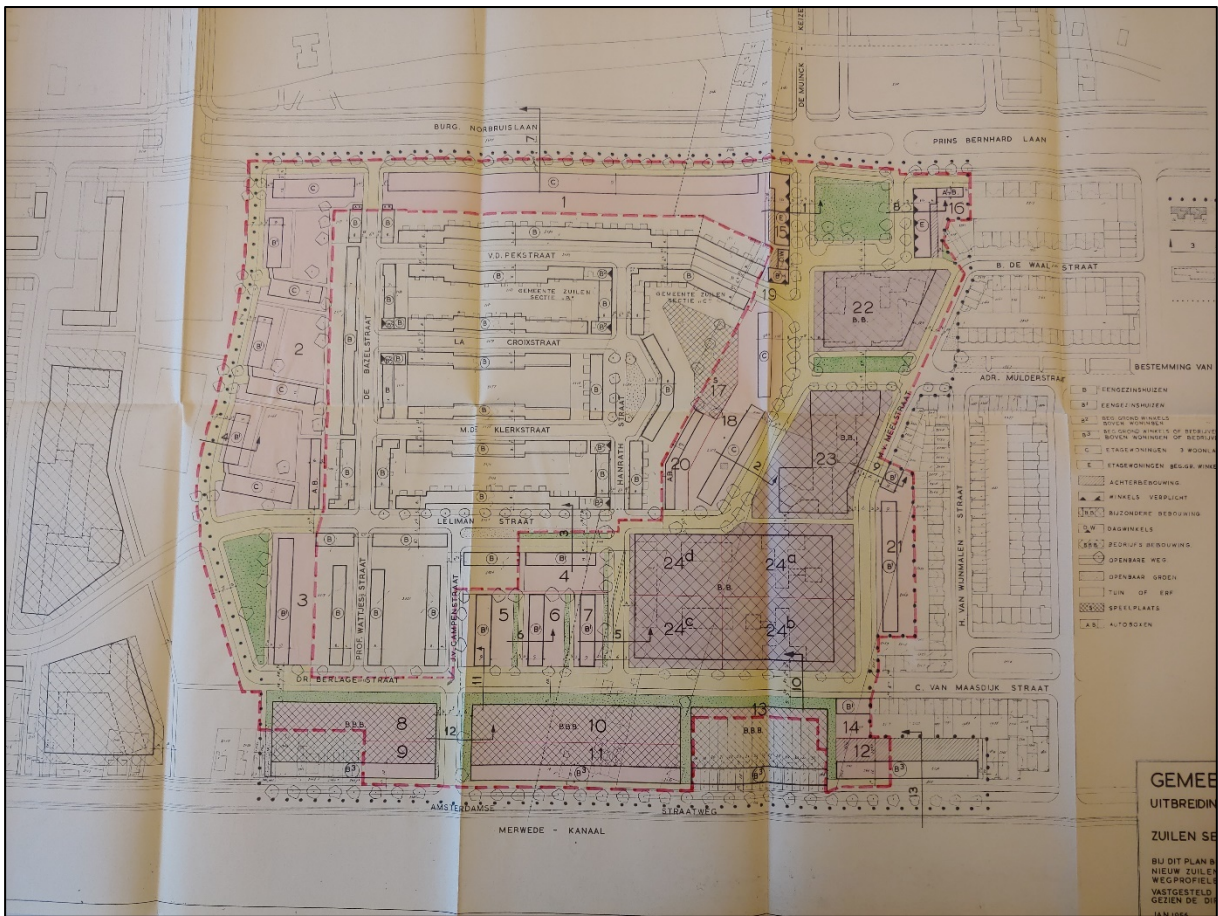
Ondanks de vele tussentijdse wijzigingen van de plannen werden bijna alle op deze kaart aangegeven kerkbouwlocaties gehandhaafd. De Lutherse kerk werd wel in het gebied ten westen van het Julianapark gebouwd, maar niet aan de Amsterdamsestraatweg. Het kerkgebouw kreeg een onopvallende plaats tussen de omliggende woonbebouwing.¹²¹ In Nieuw-Zuilen deel I werden de drie beoogde kerken volgens het ontwerp uit 1954 uitgevoerd (afb.13). Aan het begin van de Adriaan van Bergenstraat, de grens tussen het voor- en naoorlogse Zuilen, werd op het eerste perceel (nr. 15) voor B.B. een Gereformeerde kerk gebouwd.¹²² Het perceel aan het einde van de Adriaan van Bergenstraat (nr. 14), op de hoek met de Pionstraat en in de doorlopende groenstrook, bood ruimte aan de geplande R.K. kerk. Aan het huidige Niftarlakeplantsoen werd de Apostolische kerk gepland (nr. 10). Het gebouw zou de beëindiging van de voorliggende waterpartij vormen. Ook in het deel Nieuw-Zuilen III werd volgens plan een R.K. kerk gebouwd op het meest oostelijke gelegen perceel voor B.B. De kerk verkreeg een plek aan dezelfde kruising als de hiervoor genoemde Gereformeerde kerk, maar dan in het verlengde van de J.M. de Muinck Keizerlaan (afb.14). Het perceel was ten opzichte van de kruising iets terug gelegen en werd van de doorgaande Prins Bernhardlaan gescheiden door een ruim plantsoen (nr. 22), wat erg vergelijkbaar is met het de prominente situering van het schuin tegenoverliggende schoolgebouw.

¹²¹ HUA, T. 4008, inv.nr. 4068, Celciuslaan 5.

¹²² HUA, T. 4008, inv.nr. 5404, Adriaan van Bergenstraat.

Afbeelding 13. Uitbreidingsplan Nieuw-Zuilen I.

Afbeelding 14. Uitbreidingsplan Nieuw-Zuilen III.

Ondanks de strikte toewijzing van bijzondere bebouwing in de plannen voor Nieuw-Zuilen was er tussentijds ruimte voor aanpassingen. Zo werd er in 1963 aan de Daelwijcklaan een Babtistenkerk gebouwd.¹²³ Deze locatie kwam voort uit een noodzakelijke wijziging van de verkaveling in het gebied tussen de Zwanenvechtlaan en de Daelwijcklaan. Het oorspronkelijke terrein voor B.B, dat door de Protestantenvond voor een wijkgebouw gereserveerd was, werd opgesplitst in twee terreinen voor bijzondere bebouwing, mede omdat de bond afzag van het terrein. Daardoor kon op een van de percelen in de nieuwe verkaveling ruimte gemaakt worden voor een klein kerkgebouw, waarvoor al een aanvraag liep.¹²⁴

Tuindorp-Oost

Tuindorp-Oost werd, zoals de naam al doet vermoeden, gezien als een uitbreiding van het vooroorlogse Tuindorp. De reeds bestaande lintbebouwing langs de President Rooseveltweg was dan ook een obstakel, die de 'innige aanhechting' van deze nieuwe wijk in de weg stond; er kon maar op één punt een rechtstreekse verbinding gemaakt worden. Ondanks de geringe onderlinge verbinding van Tuindorp met Tuindorp-Oost werd zowel de bestaande als de nog te bouwen wijk gezien als een samenhangend gebied: Groot-Tuindorp.¹²⁵ De woningen en het kleine winkelcentrum ten zuiden van de Kardinaal de Jongweg vormde daarbij een apart wijkje, dat meer aansloot op de omliggende (bestaande) bebouwing (afb.15). Het gehele gebied ten noorden van de Kardinaal de Jongweg zou meer een zelfstandige wijk worden, aansluitend op het bestaande Tuindorp. Dat blijkt ook uit de geplande wijkvoorzieningen, die naast een tal van scholen ook een winkelcentrum en een kleine kerk omvatte.¹²⁶ In het eerste schetsplan zijn deze buurtvoorzieningen verdeeld over het grondgebied, waarbij de scholen langs de Oosterspoorbaan werden gegroepeerd en de kerk en het winkelcentrum aan de westzijde langs de doorgaande Eykmanlaan werden geplaatst. De kerk, die op de kaart wordt aangeduid als kapel, is vrijstaand gesitueerd in het verlengde van de watergang (afb.15). Dat dit nadrukkelijk een kleine kerk betrof kan te maken hebben gehad met de aanwezigheid van drie bestaande kerken in het vooroorlogse Tuindorp. Dat de wijkfuncties van het vooroorlogse Tuindorp en Tuindorp-Oost elkaar konden ondersteunen blijkt ook uit het winkelcentrum, dat nadrukkelijk in de winkelbehoefte van heel Tuindorp moest voorzien.¹²⁷

¹²³ HUA, T. 4008, inv.nr. 12524-b, Daelwijcklaan.

¹²⁴ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20679, Bouwplan Plomp Nieuw-Zuilen I.

¹²⁵ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20734, Toelichtende beschrijving Tuindorp-Oost.

¹²⁶ Ibidem, Concept-nota, 1-2.

¹²⁷ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20738, Toelichtende beschrijving.

Afbeelding 15. Schetsplan Tuindorp-Oost.

Het schetsplan werd herzien na verscheidene bezwaren en opmerkingen, waaronder een van de Commissie voor Katholieke Stedenbouwkundige Voorzieningen. Zij gaven aan dat er rekening gehouden moest worden met een nieuw te stichten parochie voor Tuinwijk-Oost. De Eykmanlaan zou de grens worden tussen de bestaande parochie in Tuindorp en de nog te stichten parochie. Hierbij zou er rekening gehouden moeten worden 'met de bouw van een R.K. kerk in het centrum van de nieuwe parochie', waar het schetsplan geen ruimte voor bood.¹²⁸ Mede door deze opmerking werd het schetsplan aangepast. In het herziene plan werd er ten oosten van het winkelcentrum ruimte geboden aan de parochiekerk. In diezelfde groenstrook werd een parkeerruimte gereserveerd, die zowel voor

¹²⁸ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20736, Herziening schetsontwerp, 1.

de kerk als het winkelcentrum gebruikt kon worden.¹²⁹ Het aangepaste plan blijkt wezenlijk anders dan het voorgaande schetsplan. Een groot deel van het verkaveling en de bouwblokken werden gewijzigd, net als de locatie van de kerk. De in het schetsplan aangewezen locatie aan het water kwam te vervallen om plaats te bieden aan het winkelcentrum. Het perceel bestemd voor kerkbouw werd verschoven naar de groenstrook naast het winkelcentrum, te midden van de wijk en conform het verzoek van de Commissie voor Katholieke Stedenbouwkundige Voorzieningen. De te bouwen kerk zou op dit perceel centraal in de hoofdgroenstructuur van de wijk komen (afb.16). Daarnaast zou het gebouw precies in de as liggen van de enige zuidelijke toegangsweg (Van Everdingenlaan) die direct vanaf de rondweg de wijk in zou leiden. Ondanks dat deze centrale locatie voor een nieuwe parochiekerk werd vrijgemaakt is deze er nooit gekomen komen. Een nieuwe parochie in Tuindorp-Oost kwam niet tot stand en het aldaar ingerichte perceel werd gebruikt door de Gereformeerde gemeente.¹³⁰

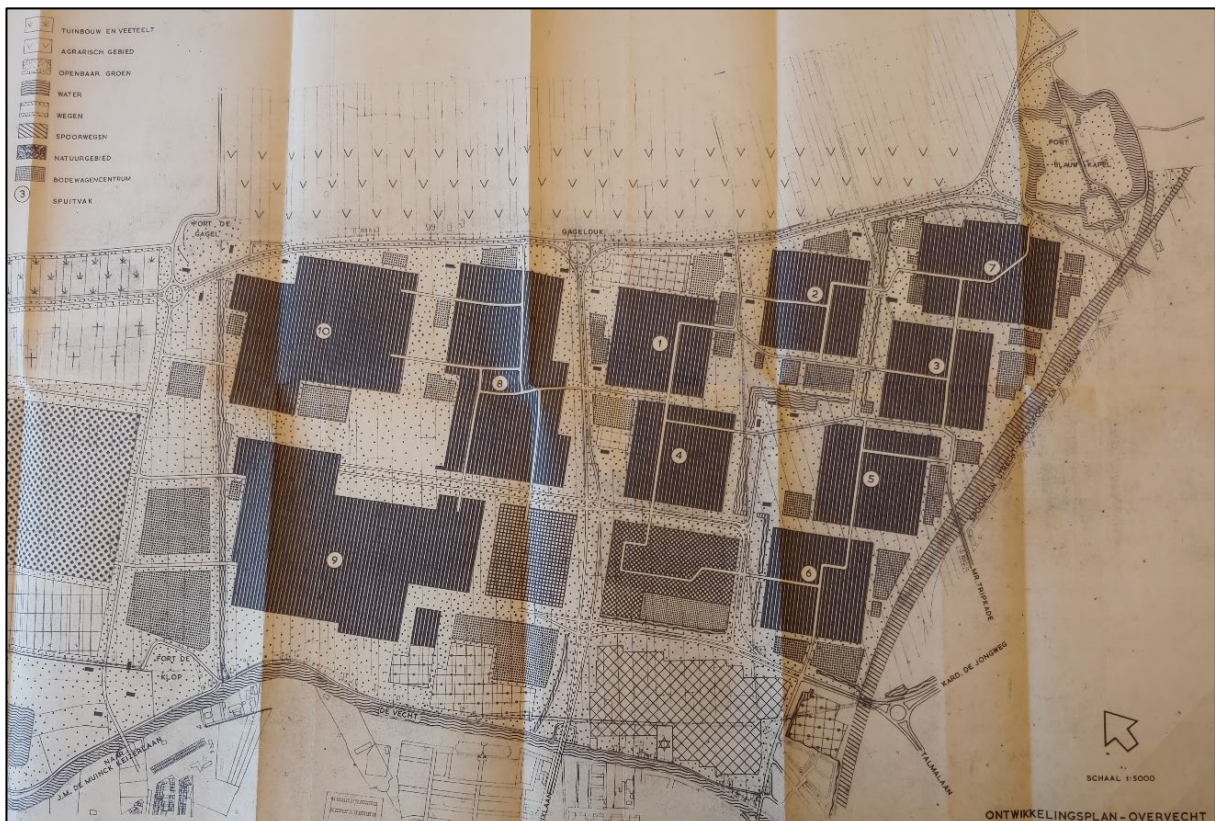
Afbeelding 16. Ontwerp Tuindorp-Oost.

¹²⁹ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20736, Herziening schetsontwerp, 2.

¹³⁰ HUA, T. 4008, inv.nr. 14152, Troosterlaan 65.

Overvecht

In tegenstelling tot Nieuw-Zuilen, die nadrukkelijk in (kerkelijke) voorzieningen voor de omliggende wijken voorzag, werd Overvecht ontworpen als woongebied dat 'een min of meer eigen leven kan leiden wat betreft de algemene voorzieningen voor de toekomstige bewoner'. De te stichten kerkelijke voorzieningen zouden in Overvecht dus enkel voorzien in de wijkbehoefte. De enige wijk overschrijdende voorziening zou recreatie zijn, om het tekort van onder andere parken en sportterreinen in omliggende stadsdelen te compenseren.¹³¹ Door de geïsoleerde ligging van het gebied was het net als bij grote delen van uitbreidingsplan Zuidwest niet van toepassing om rekening te houden met de bestaande (stedelijke) omgeving. De stedenbouwkundige opzet van Overvecht was dan ook een verdere ontwikkeling van de carréstructuur die toegepast was in Kanaleneiland en Transwijk. De opbouw van de wijk bestond uit woonbuurten van circa 800 woningen. Deze geconcentreerde woonkerken werden onderling van elkaar gescheiden door 'groene zomen'. De groengebieden dienden als buffer tussen de woongebieden, vanuit waar bewoners zowel buurt- als wijkvoorzieningen konden bereiken. De bijzondere gebouwen zouden ook grotendeels via deze groene zomen bereikbaar zijn.¹³² Ontwikkelingsplan-Overvecht geeft de structuur van woonbuurten in het openbare groen weer, waarin zowel kleine als omvangrijke terreinen voor B.B. zijn opgenomen (afb.17).

Afbeelding 17. Ontwikkelingsplan Overvecht met terreinen voor bijzondere bebouwing.

¹³¹ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20691, Toelichtende beschrijving schetsplan Overvecht.

¹³² Ibidem.

Het benodigde aantal terreinen voor kerkbouw werd in 1960 voor Overvecht-Zuid vastgesteld op drie terreinen voor Protestantse kerken, twee terreinen voor R.K. kerken en 'enige terreintjes voor kleinere genootschappen'.¹³³ Dit aantal zou in Overvecht-Zuid uiteindelijk niet gebouwd worden en volstond voor zowel Overvecht Zuid als Noord. Voor Overvecht-Zuid lijken geen specifieke locaties aangewezen te zijn voor kerkbouw, waarbij de keuze voor de terreinen niet op voorhand door de betrokken ontwerpers bepaald lijken. Kerkbouw was mogelijk op de vele terreinen die bestemd waren voor B.B. De Directeur van Openbare Werken van de dienst Stadsontwikkeling achtte het namelijk bezwaarlijk om in het planstadium over te gaan tot differentiatie in de categorie bijzondere bebouwing. In tegenstelling tot de vergaande detaillering van de carrés zou in deze categorie 'de nodige soepelheid' moeten blijven 'om ten alle tijden in de behoefte aan bijzondere gebouwen te kunnen voorzien en bestemmingsverschuivingen in deze categorie mogelijk te maken'.¹³⁴ Strikte kerkbouwlocaties lijken er dus niet te zijn geweest. De twee katholieke en één gecombineerde Hervormde en Gereformeerde kerk verschenen in Overvecht-Zuid op terreinen voor B.B. die de wooncarrés flankeerden, langs een hoofdweg en/of in de groenstructuur (afb.18).

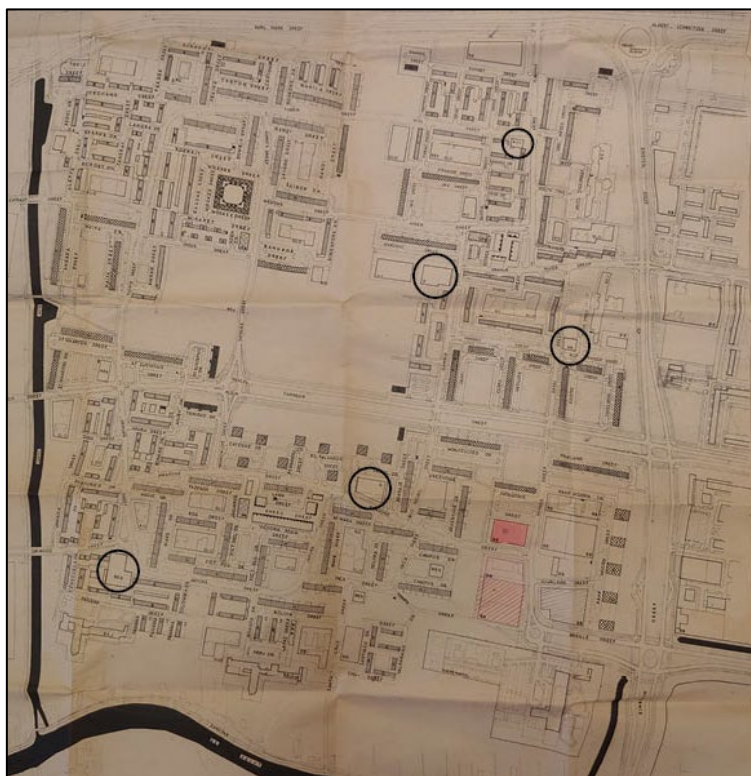

Afbeelding 18. Overvecht-Zuid met de drie uiteindelijke kerkbouwlocaties.

¹³³ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20691, Toedeling terreinen voor bijzondere bebouwing.

¹³⁴ Ibidem, Plan in onderdelen Overvecht-Zuid.

In Overvecht-Noord verkregen enkele kerkgebouwen wel een specifieke locatie in het stedenbouwkundige plan. In de nabijheid van het winkelcentrum in carré 8 werd een situatie geprojecteerd voor een R.K. kerk langs de hoofdweg naar carré 10. Dit kerkgebouw zou net buiten de carré gebouwd worden en bestemd zijn voor de woongebieden 8 en 10 (afb.19).¹³⁵ De nabijheid van het winkelcentrum werd bewust opgezocht, om zo de bijbehorende 100 parkeerplekken voor beide voorzieningen in te zetten. Op zon- en feestdagen zouden de kerkgangers van het parkeerterrein gebruik kunnen maken, die doordeweeks voor winkelend publiek bestemd was.¹³⁶ Deze situatie werd echter niet uitgevoerd en het kerkgebouw werd naar de andere zijde van het terrein voor B.B. verschoven, op grotere afstand van het winkelcentrum.¹³⁷ In carré 8 werden tevens twee terreinen opgenomen voor bijzondere gebouwen, 'zoals kerken voor kleine genootschappen'.¹³⁸ Deze twee locaties werden conform plan met twee kerkgebouwen bebouwd. Ook in vak 9 werden net als in vak 8 twee specifieke kerkbouwlocaties juist in de carré geplaatst, in plaats van erbuiten zoals in Overvecht-Zuid. De twee terreinen waren voor een gecombineerde Protestantse en een R.K. kerk.¹³⁹ Beide specifiek aangewezen terreinen (aangegeven met K in plaats van B.B.) werden langs de rondweg die carré 9 ontsloot gepositioneerd. Enkel het zuidoostelijke terrein werd bebouwd met een Protestantse kerk, waarbij de kavel nog werd aangepast aan het bouwplan. Van de bouw van een R.K. kerk werd afgezien, waardoor dit terrein reserve zou blijven voor andere bijzondere gebouwen.¹⁴⁰

Afbeelding 19. Overvecht-Noord met de kerkbouwlocaties.

¹³⁵ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20696, Detaillering vak 8, 3.

¹³⁶ Ibidem, Toelichting detaillering vak 8, 3.

¹³⁷ HUA, T. 4008, inv.nr. 16555, Marokkodreef 3.

¹³⁸ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20696, Detaillering vak 8, 4.

¹³⁹ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20697, Detaillering vak 9.

¹⁴⁰ HUA, T. 1007-3, inv.nr. 20698, Overzicht en wijzigingen Overvecht-Noord.

Lunetten, Rijnsweerd en Voordorp

De opname van kerkgebouwen in de Utrechtse uitbreidingswijken komt in de jaren zestig abrupt tot een einde. Lunetten was, ondanks de planvorming die al in de jaren zestig op gang kwam, in de stedenbouwkundige opzet anders dan de voorgaande naoorlogse uitbreidingswijken. Er waren geen gescheiden woonbuurten in het groen, maar één dichter bebouwde kern die omzoomd werd door groen. Overige functies, met uitzondering van het winkelcentrum, kwamen grotendeels buiten de wijk te liggen. Ondanks dat er ook in dit omvangrijke uitbreidingsplan ruimte werd geboden aan allerlei wijkfuncties bleek er geen ruimte gereserveerd voor kerken. De nabijgelegen kerken uit Hoograven kregen daarmee zielenzorg voor Lunetten onder zich.¹⁴¹ In de welgestelde wijk Rijnsweerd was eveneens geen plek voor een kerkgebouw. De ruime verkaveling van het eerste deel uit de tweede helft van de jaren zestig bood überhaupt geen ruimte voor andere functies.¹⁴² Het tweede deel uit de jaren zeventig werd dichter bebouwd, maar van veel andere functies dan woonbebouwing was geen sprake. Hetzelfde geldt voor het laatste twintigste -eeuwse uitbreidingsplan van Utrecht: Voordorp omvatte eveneens geen kerk(en).¹⁴³

Samenvatting en conclusie

Bij de negentiende en begin twintigste -eeuwse uitbreidingsplannen was de kerk nog geen standaard onderdeel van het ontwerp. In de enkele volgens stedenbouwkundige planvorming gerealiseerde wijken als de Wilhelminaparkbuurt, Elinkwijk, Tuinwijk en Hoograven kwamen geen kerken voor. De eerste buurt waar een kerk werd opgenomen in de stedenbouwkundige planvorming was het gedeelte van Ondiep in de Vork van Berlage. De kerk kreeg een prominente plek op de Y-vormige kruising volgens het ontwerp uit de jaren twintig. In Tuindorp en Oog in Al werden eveneens kerken opgenomen in de planvorming. In het ontwerp van Tuindorp werden twee van de drie kerken specifiek toegewezen. In Oog in Al werden percelen voor kerkbouw niet toegewezen maar hadden kerkbesturen zelf mogelijkheid tot aankoop van een terrein voor openbare gebouwen. Deze terreinen waren allen in de as van de breedste lanen gepositioneerd. Na de oorlog werd de kerk met uitzondering van de kleinere inbreidingsplannen Pijlsweerd, Lauwerecht en Kromme Rijn een standaard onderdeel van de planvorming, waarbij de kerk nadrukkelijk werd gezien als wijkvoorziening. Berekeningen bepaalden in beginsel het aantal te realiseren kerkgebouwen, in combinatie met overleggen met de verschillende kerkgenootschappen. Hierbij werd ook naar de kerkelijke voorzieningen in de omliggende wijken gekeken. De beoogde kerken kregen vrijwel allemaal een locatie in of aan de groenstructuur of langs een hoofdweg. Eind jaren zestig verdween de kerk uit de planvorming, waarbij Lunetten de eerste (grootschalige) uitbreidingswijk was waar geen terrein

¹⁴¹ Heurneman e.a., *Zuid*, 109-111.

¹⁴² Den boer, van Santen en Willemsen, *Utrecht Bouwt*, 118.

¹⁴³ Heurneman, van Santen en Vogelzang (red.), *Noordoost*, 89.

voor kerkbouw in op is genomen, gevolgd door Rijnsweerd uit de jaren zestig en zeventig en Voordorp uit de jaren tachtig.

De inbedding van kerken in de Utrechtse uitbreidingswijken is te beperken tot een periode van de jaren twintig tot eind jaren zestig van de twintigste eeuw. De locatiekeuze voor kerken in de stedenbouwkundige planvorming van de Utrechtse uitbreidingswijken is daarbij grofweg in tweeën te delen. Voor de oorlog werden de kerken op locaties gesitueerd waarbij ze bijna allen een voorname rol als stedenbouwkundig element vervulden. In Ondiep, Tuindorp en Oog in Al werden (mogelijke) locaties voor kerkbouw ingezet als vormend element in de stedenbouwkunde, ter verfraaiing of verbetering van het ontwerp. Na de oorlog is dit in mindere mate het geval, omdat de kerkbouwlocaties met name in of aan de groenstroken of plantsoenen werden geplaatst. Daarmee verkreeg na de oorlog lang niet elke kerk een even prominente, goed zichtbare locatie, omdat ze werden gepositioneerd als zijnde buurtvoorziening. De kerkbouwlocaties werden net als andere voorzieningen ingepland in gebieden voor bijzondere bebouwing, die zich in de stedenbouwkundige structuur van de wederopbouwijken veelal buiten de woonbebouwing en in het groen bevonden. Daarnaast maakte het bestemmingsplan – zowel voor als na de oorlog – kerkbouw op terreinen voor openbare of bijzondere bebouwing mogelijk. Hierdoor verschenen er tijdens of na de planvorming kerken op terreinen die niet specifiek voor kerkbouw waren bestemd, maar ook met andere functies bebouwd konden worden. Het daadwerkelijk aantal kerken dat gericht op een bepaalde locatie werd gepland en vervolgens ook op die plek werd gerealiseerd is daarom gering. Daarbij zijn lang niet al deze gespecificeerde locaties als bijzonder aan te merken. Er is in de naoorlogse wijken dan ook meer sprake van rationele planningsprincipes wat betreft de kerkbouwlocaties, in plaats van esthetische overwegingen. Dit betekent echter niet dat alle kerken op een onbeduidende locatie zijn verschenen. In de naoorlogse plannen werden verschillende kerkbouwlocaties weldegelijk opvallend gesitueerd.

Eindconclusie en discussie

De kerk blijkt als onderdeel van de stedenbouwkundige planvorming van de Utrechtse uitbreidingswijken voor te komen in de periode tussen 1920 en 1970. De locaties die in de jaren twintig en dertig voor kerkbouw werden vrijgemaakt zijn als markant te bestempelen, terwijl dit in de jaren vijftig en zestig minder het geval was. Deze periodisering en het verschil in de stedenbouwkundige rol van de kerk in de voor- en naoorlogse periode komt overeen met de landelijke ontwikkelingen die zowel Melchers als Wesselink constateren. Ondanks dat er in grote lijnen overeenstemming is met andere Nederlandse uitbreidingswijken uit deze periode is de wijze waarop kerken een locatie verkregen per uitbreidingswijk verschillend. In elk uitbreidingsplan speelde andere afwegingen mee die uiteindelijk de hoeveelheid kerken en de locaties bepaalden. Met name in de naoorlogse wijken verschilt dit per plan. Het aantal kerkbouwlocaties werd in de jaren vijftig en zestig erg functioneel benaderd en lijkt in mindere mate te berusten op esthetische overwegingen. Daarom verkreeg lang niet elk kerkgebouw na de oorlog een markante locatie. Daarnaast was de vrijheid van de bestemmingsplannen, zowel voor als na de oorlog, een grote variabele in de uiteindelijke positionering van kerken in de stedenbouwkundige structuur. Omdat in vrijwel alle plannen ruimte werd geboden aan bijzondere of openbare gebouwen was op vele terreinen kerkbouw mogelijk. Dit betekent dat deze al dan niet prominente plekken met allerlei functies bebouwd konden worden, en dat de uiteindelijke keuze van een perceel voor kerkbouw gedeeltelijk of helemaal niet bij de betrokken stedenbouwkundigen lag. De vrijheid die de bestemmingsplannen boden beïnvloedde in verschillende voor- en naoorlogse wijken de uiteindelijke kerkbouwlocaties, omdat de keuzemogelijkheden in ieder geval deels bij de kerkelijke gemeente kwamen te liggen. De uitspraak in *Monumenten van de wederopbouw* dat kerkgebouwen in de naoorlogse uitbreidingswijken zorgvuldig werden ingepast blijkt dan ook bij lange na niet op te gaan voor elke naoorlogse kerkbouwlocatie in Utrecht. De mate van stedenbouwkundige inpassing van kerken blijkt per wijk, en zelfs per locatie te verschillen.

Deze conclusies zijn interessant voor een ieder die zich bezig houdt met kerken of stedenbouw in Utrecht. Het is belangrijk om te realiseren dat lang niet elke kerk in de naoorlogse wijken zorgvuldig is ingebed, en dat ook lang niet elke locatie markant is. Daarbij is het van belang om de kerken die wél specifiek als belangrijk punt in de stedenbouwkundige structuur zijn opgenomen juist op waarde te schatten. Voor de meeste Utrechtse kerkgebouwen is dit in orde, waarbij deze kerken mede op basis van de stedenbouwkundige waarde beschermd zijn als (gemeentelijk) monument. Toch is hier in het verleden anders mee omgegaan. In de jaren tachtig en negentig zijn de R.K. Nicolaaskerk in Ondiep en de R.K. Pauluskerk in Tuindorp gesloopt, terwijl deze kerken op stedenbouwkundig niveau een belangrijke rol vertegenwoordigden in de wijken. De uitkomsten van

dit onderzoek bieden hopelijk een betere kijk op de betekenis van kerkgebouwen in de stedenbouwkundige structuur van Utrecht. Dit kan in de toekomst bruikbaar zijn als onderdeel van de waardering van kerkgebouwen – en met name de locaties zelf – wanneer er een (her)ontwikkeling aanstaande is.

Dit onderzoek ging enkel in op de overwegingen van de betrokken stedenbouwkundig wat betreft de locatiekeuze voor kerkgebouwen. De uiteindelijke besluitvorming over de locatiekeuze vanuit andere partijen is in deze thesis onderbelicht gebleven. Omdat kerkbesturen de mogelijkheid hadden tot zelfstandige aankoop of wijziging van een terrein is het erg interessant om juist de rol van de kerkelijke organisaties te onderzoeken. Een passend vervolgonderzoek zou in kunnen gaan op de besluitvorming van de verschillende kerkbesturen en organisaties als de Commissie voor Katholieke Stedenbouwkundige Voorzieningen bij de aankoop van een terrein. Dit geldt ook voor de vooroorlogse wijken die niet volgens een stedenbouwkundig plan gerealiseerd zijn. In deze begin twintigste -eeuwse wijken die enkel aan de hand van stratenplannen verschenen werden eveneens kerken gebouwd. Hierbij zou het interessant zijn om er achter te komen welke waarde de kerkelijke gemeente hechtte aan een locatie en op basis van welke keuzes werd overgegaan op de aankoop van een terrein in de uitbreidingswijken.

In dit onderzoek is er enkel naar de locatiekeuze in de stedenbouwkundige plannen gekeken. Daarbij was het interessant geweest om ook in te gaan op de architectuur van de gerealiseerde gebouwen op de benoemde kerkbouwlocaties. Zo is bijvoorbeeld de R.K. Dominicuskerk in Oog in Al niet gebouwd zoals door de gemeentelijke stedenbouwkundigen beoogd was. Een toren werd nooit gerealiseerd waardoor de zichtbaarheid van het gebouw in de wijk enorm verminderde. Het is mede de architectuur die een grote invloed heeft op de stedenbouwkundige impact van een gebouw en het zou daarom een waardevolle toevoeging zijn om te onderzoeken hoe de architecten omgingen met een al dan niet stedenbouwkundig prominente plek bij het ontwerp van een kerkgebouw. Diepgravend archiefonderzoek naar de architectuur van de kerkgebouwen was echter niet mogelijk door de sluiting van, en vervolgens beperkte toegang tot, Het Utrechts Archief in het afgelopen half jaar, als gevolg van COVID-19. Vandaar dat dit onderzoek zich enkel heeft gericht op de stedenbouwkunde, wat noodgedwongen een hoofdstuk heeft opgeleverd dat bijna volledig is gebaseerd op literatuur.

Bronnenlijst

Archiefmateriaal

Het Utrechts Archief, Toegangsnummer **1007-3**, Gemeentebestuur van Utrecht 1813-1969, deel 3: stukken over afzonderlijke onderwerpen met classificatienummers:

Inventarisnummer **31115**, Stukken betreffende een verzoek door de Gereformeerde Kerk van Utrecht om subsidie voor de bouw van een kerk aan het Tolsteegplantsoen, 1957-1959.

- Stukken betreffende het vaststellen en wijzigen van uitbreidingsplan de Halve Maan (Oog in Al):

Inventarisnummer **20555**, 1934-1936 juni (1949), Brief van Gemeentewerken aan B en W van Utrecht, 31 mei 1934.

Inventarisnummer **20555**, 1934-1936 juni (1949), Brief van de Directeur der Gemeentewerken aan B en W van Utrecht, 8 mei 1935.

Inventarisnummer **20555**, 1934-1936 juni (1949), Brief van J. Vink aan B en W van Utrecht, 16 mei 1935.

Inventarisnummer **20555**, 1934-1936 juni (1949), Bezwaar van het Kerkbestuur der St. Antonius-parochie tegen het gewijzigde bebouwingsplan, 31 augustus 1935.

Inventarisnummer **20555**, 1934-1936 juni (1949), Brief van de heer Leeuwenberg aan de Wethouder van Openbare Werken, 13 februari 1936.

Inventarisnummer **20555**, 1934-1936 juni (1949), Bijlage met bezwaren van de heer Leeuwenberg, 19 februari 1936.

Inventarisnummer **20559**, 1936 dec.-1939 aug. 29, 1950-1951, wijzigingen, Herziening uitbreidingsplan Halve Maan, 9 juli 1937.

Inventarisnummer **20559**, 1936 dec.-1939 aug. 29, 1950-1951, wijzigingen, Toelichting behorende bij het uitbreidingsplan in onderdelen, 1950.

Inventarisnummer **20563**, 1953 april-1959 mrt., Toelichtende beschrijving behorende bij het uitbreidingsplan in onderdelen "De Halve Maan I" der gemeente Utrecht.

- Stukken betreffende het vaststellen en wijzigen van uitbreidingsplan Hoograven (Tolsteeg), 1909-1968:

Inventarisnummer **20626**, 1954 jan.-1955, Differentiatiekaart Hoograven II, november 1953.

Inventarisnummer **20627**, 1954 okt.-1958, Algemene toelichtende beschrijving.

Inventarisnummer **20627**, 1954 okt.-1958, Notulen van de vergadering van de fabricagecommissie, 29 januari 1957.

Inventarisnummer **20627**, 1954 okt.-1958, Toelichtende beschrijving, behorende bij het uitbreidingsplan in onderdelen Hoograven I en II.

Inventarisnummer **20628**, 1956-1958 mrt. (1961), met name Hoograven I, Bebouwingsvoorschriften behorende bij het uitbreidingsplan in onderdelen.

Inventarisnummer **20629**, 1957-1968, Brief van de Dienst van Openbare Werken aan B en W betreffende wijzigingen in het uitbreidingsplan Hoograven II, 12 juli 1957.

Inventarisnummer **20629**, 1957-1968, Bebouwingsvoorschriften behorende bij het uitbreidingsplan in onderdelen Hoograven II der gemeente Utrecht.

- Stukken betreffende het vaststellen en wijzigen van uitbreidingsplan Nieuw-Zuilen, 1954-1964.

Inventarisnummer **20676**, 1954-1956, Toelichtende beschrijving, behorende bij het uitbreidingsplan in hoofdzaak Nieuw-Zuilen.

Inventarisnummer **20679**, 1959-1961, onderdelenplan I, Bouwplan Plomp Nieuw-Zuilen I (part. her. uitbreidingsplan).

- Stukken betreffende het vaststellen en wijzigen van uitbreidingsplan Overvecht (Utrecht-Noord), 1955-1973.

Inventarisnummer **20691**, 1959 juni 22-1960 nov., met name Overvecht-Zuid, Toelichtende beschrijving, behorende bij het schetsplan Overvecht der gemeente Utrecht, 1960.

Inventarisnummer **20691**, 1959 juni 22-1960 nov., met name Overvecht-Zuid, Toedeling terreinen voor bijzondere bebouwing in Overvecht-Zuid, 20 april 1960.

Inventarisnummer **20691**, 1959 juni 22-1960 nov., met name Overvecht-Zuid, Plan in onderdelen Overvecht-Zuid, 31 augustus 1960.

Inventarisnummer **20696**, 1964-1965 dec. (1966), met name Overvecht-Noord (gebied 8, 9 en 10), Detaillering Overvecht-Noord (woongebied vak 8), 14 april 1964.

Inventarisnummer **20696**, 1964-1965 dec. (1966), met name Overvecht-Noord (gebied 8, 9 en 10), Toelichting detaillering Overvecht-Noord (woongebied vak 8), 18 september 1964.

Inventarisnummer **20697**, 1965 mrt.-1966 sept., met name Overvecht-Noord (gebied 8,9 en 10), Detaillering vak 9 Overvecht-Noord, 17 mei 1965.

Inventarisnummer **20698**, 1966 mei-1969, met name Overvecht-Noord (gebied 8, 9 en 10), Overzicht en stand wijzigingen Overvecht-Noord, 29 maart 1967

- Stukken betreffende het vaststellen en wijzigen van uitbreidingsplan Tuindorp (Haverland, gemeente Maartensdijk):

Inventarisnummer **20720**, 1930-1933 sept, Beroep tegen uitbreidingsplan Maartensdijk, 16 januari 1931.

Inventarisnummer **20720**, 1930-1933 sept, Brief van het provinciaal bestuur van Utrecht aan B en W van Maartensdijk betreffende het uitbreidingsplan, 6 januari 1931.

Inventarisnummer **20720**, 1930-1933 sept, Brief van de Directeur der Gemeentewerken van Maartensdijk aan B en W van Utrecht betreffende wijziging van het uitbreidingsplan, 15 december 1931.

Inventarisnummer **20728**, 1933 nov.-1939, Brief van de Directeur Gemeentewerken van Utrecht aan B en W van Utrecht betreffende uitbreidingsplan Tuindorp in Maartensdijk, 26 september 1935.

Inventarisnummer **20734**, 1954-1958, Tuindorp-Oost I, Toelichtende beschrijving behorende bij het uitbreidingsplan in hoofdzaken Tuindorp-oost der gemeente Utrecht.

Inventarisnummer **20734**, 1954-1958, Tuindorp-Oost I, Concept-nota van uitbreidingsplan in onderdelen Kapelleveld (Tuindorp-Oost).

Inventarisnummer **20736**, 1959-1961 mei 19, Tuindorp-Oost I en II, Herziening schetsplan Tuindorp-Oost, 12 oktober 1959.

Inventarisnummer **20738**, 1959-1961 mei 19, Tuindorp-Oost I en II, Toelichtende beschrijving bij het uitbreidingsplan in onderdelen.

- Stukken betreffende het vaststellen en wijzigen van uitbreidingsplan Utrecht-Zuidwest, 1953-1970:

Inventarisnummer **20743**, 1953-1957, I (Kanaleneiland) en II, Brief van de Directeur Gemeentewerken aan B en W over het schetsplan uitbreidingsplan in hoofdzaken, Utrecht Z-W, 19 augustus 1953.

Inventarisnummer **20743**, 1953-1957, I (Kanaleneiland) en II, Toelichtende beschrijving bij het uitbreidingsplan in hoofdzaken "Utrecht Zuid-West" in de gemeente Utrecht.

Inventarisnummer **20744**, 1953-1959, Den Hommel en Welgelegen, Toelichtende beschrijving behorende bij het schetsontwerp-uitbreidingsplan "Den Hommel" der gemeente Utrecht.

Inventarisnummer **20746**, 1956-1959, Kanaleneiland I-V, Toelichtende beschrijving behorende bij het schetsontwerp van het uitbreidingsplan "Kanaleneiland I-V" der gemeente Utrecht.

- 20772-20808 Stukken betreffende het vaststellen, wijzigen, uitvoeren en intrekken van verscheidene uitbreidingsplannen, 1928-1971 (1973), 1974.

Inventarisnummer **20798**, Rivierenwijk, 1929-1932, Stratenplan Rivierenwijk, 6 oktober 1931.

- Het Utrechts Archief, Bouwdossiers.

Toegangsnummer **4007**, Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1910-1953, inventarisnummer **1525**, Utrecht, Boerhaaveplein 2.

Toegangsnummer **4008**, Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1955-1978, inventarisnummer **14152**, Utrecht, Troosterlaan 65.

Toegangsnummer **4008**, Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1955-1978, inventarisnummer **4068**, Utrecht, Celciuslaan 5.

Toegangsnummer **4008**, Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1955-1978, inventarisnummer **5404**, Utrecht, Adriaan van Bergenstraat.

Toegangsnummer **4008**, Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1955-1978, inventarisnummer **12524-b**, Utrecht, Daelwijcklaan.

Toegangsnummer **4008**, Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1955-1978, inventarisnummer **13797**, Utrecht, Livingstonelaan.

Toegangsnummer **4008**, Bouwvergunningen Dienst Stadsontwikkeling gemeente Utrecht 1955-1978, inventarisnummer **16555**, Utrecht, Marokkodreef 3.

Uitgegeven bronnen

Blom, A. (red.). *Atlas van de wederopbouw, Nederland 1940-1965*. Rotterdam: nai010 uitgevers, 2013.

Boer, A. den, Santen, B. van en R. Willemsen. *Utrecht bouwt, 1945-1975*. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2019.

Bosma, K. e.a. (red.). *Bouwen in Nederland, 600-2000*. Zwolle: Waanders Uitgevers, 2007.

Bruin, R.E. de e.a. (red.). *'Een paradijs vol weelde'. Geschiedenis van de stad Utrecht*. Utrecht: Uitgeverij Matrijs, 2000.

Edens, C. en B. van Santen. *Gids voor architectuur en stedenbouw in Utrecht, 1900-2005*. Bussum: Uitgeverij THOT, 2004

Hoogstraten, D. van en B. de Vries. *Monumenten van de wederopbouw, Nederland 1940-1965*. Rotterdam: nai010 uitgevers, 2013.

Heurneman, M. e.a. *Zuid: Tolsteeg, Hoograven, Lunetten*. Utrechtse wijken. Utrecht: SPOU en Het Utrechts Archief, 2003.

Heurneman, M., B. van Santen en F. Vogelzang (red.). *Noordoost: Lauwerecht, Wittevrouwen, Vogelenbuurt, Tuindorp, Zeeheldenbuurt, Staatsliedenbuurt, Tuinwijk, Tuindorp Oost, Voordorp*. Utrechtse wijken. Utrecht: SPOU en Het Utrechts Archief, 2008.

Heurneman, M., B. van Santen en F. Vogelzang (red.). *West : Lombok/Transvaal, Oog in Al/Halve Maan, Nieuw Engeland/Majellapark, Schepenbuurt, Lageweide*. Utrechtse wijken. Utrecht: SPOU en Het Utrechts Archief, 2003.

Heurneman, M., B. van Santen en F. Vogelzang (red.). *Oost : Buiten Wittevrouwen, Oudwijk/Sterrenwijk, Wilhelminapark, Rijnsweerd, De Uithof*. Utrechtse wijken. Utrecht: SPOU en Het Utrechts Archief, 2007.

Heurneman, M., B. van Santen en F. Vogelzang (red.). *Overvecht*. Utrechtse wijken. Utrecht: Stichting Publicaties Oud-Utrecht en Het Utrechts Archief, 2002.

Heurneman, M., B. van Santen en F. Vogelzang (red.). *Zuidwest : Dichterswijk, Rivierenwijk, Transwijk, Kanaleneiland*. Utrechtse wijken. Utrecht : SPOU, 2004.

Heurneman, M., B. van Santen en F. Vogelzang (red.). *Noordwest : Bemuurde Weerd, Daalsebuurt, Pijlsweerd, Ondiep, Zuilen*. Utrechtse wijken. Utrecht: SPOU en Het Utrechts Archief, 2003.

Pey, I. *Bouwen voor gezeten burgers, herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen 1874-1901*. Zwolle: Waanders Uitgevers, 2004.

Rutte, E. en J.E. Abrahamse, (red.). *Atlas van de verstedelijking in Nederland, 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*. Bussum: Uitgeverij THOT, 2014.

Santen, B. van en J. van Oudheusden (red.) *Architectuur en stedenbouw in de gemeente Utrecht, 1850-1940*. Monumenten inventarisatie project Utrecht. Zwolle: Uitgeverij Waanders, 1990.

Niet uitgegeven bronnen

Heuvel, M. van den. *Cultuurhistorische inventarisatie, naoorlogse bouwkunst: Lauwerecht*. Stedenbouw en Monumenten gemeente Utrecht, 2005.

Heuvel, M. van den en R. de Kam (red.). *De Tuinwijk*. Gemeente Utrecht, StadsOntwikkeling, Stedenbouw en Monumenten, 2007.

Melchers. M.J. *Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw. Functie en betekenis van het kerkgebouw in een veranderende samenleving*. Doctorale thesis Leiden University, 2011.

Wesselink, H.E. *Een sterke toren in het midden der stad. Verleden, heden en toekomst van bedreigde Nederlandse kerkgebouwen*. PhD thesis VU, 2018.

Afbeeldingenlijst

Afbeelding voorblad: Detail ontwerp vak 8, Overvecht-Noord.

Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3, inventarisnummer 20696.

Afbeelding 1: Uitbreidingplan Berlage-Holsboer, 1920.

Digitale kaart via Utrecht University Dpository.

Afbeelding 2: Structuurplan van de gemeente Utrecht, 1954.

Den Boer, van Santen en Willemsen, *Utrecht bouwt, 1945-1975*.

Afbeelding 3: Ontwerp Copijn en Loran voor de Wilhelminaparkbuurt, 1889.

Pey, *Bouwen voor gezeten burgers*, 103.

Afbeelding 4: Uitsnede uitbreidingplan Berlage-Holsboer, 1920.

Digitale kaart via Utrecht University Dpository.

Afbeelding 5: Ontwerp Tuindorp I, 1930.

Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3, inventarisnummer 20720.

Afbeelding 6: Gewijzigd ontwerp Tuindorp I, 1932.

Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3, inventarisnummer 20720.

Afbeelding 7: Uitbreidingsplan Tuindorp.

Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3, inventarisnummer 20728.

Afbeelding 8: Uitbreidingsplan ten westen van Park Oog in Al, 1934.

Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3, inventarisnummer 20555.

Afbeelding 9: Uitbreidingsplan De Halve Maan, 1935.

Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3, inventarisnummer 20555.

Afbeelding 10: Kaart van uitbreidingsplan Tolsteeg – Hoograven, 1956.

Het Utrechts Archief, Beeldbank, catalogusnummer 821125.

Afbeelding 11: Uitbreidingsplan schetsontwerp Kanaleneiland, bijzondere bebouwing.
Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3, inventarisnummer 20746.

Afbeelding 12: Situatie bijzondere voorzieningen Nieuw-Zuilen, 1954.
Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3, Inventarisnummer 20676.

Afbeelding 13: Uitbreidingsplan Nieuw-Zuilen III, 1956.
Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3, Inventarisnummer 20677.

Afbeelding 14: Uitbreidingsplan Nieuw-Zuilen I, 1955.
Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3, Inventarisnummer 20677.

Afbeelding 15: Schetsontwerp Uitbreidingplan "Kappelleveld" (Tuindorp-Oost), 1958.
Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3, Inventarisnummer 20734.

Afbeelding 16: Tuindorp-Oost, bijzondere voorzieningen.
Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3, Inventarisnummer 20636.

Afbeelding 17: Ontwikkelingsplan Overvecht.
Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3, Inventarisnummer 20696.

Afbeelding 18: Overvecht Noord en Zuid bijzondere bebouwing, 1968.
Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3, Inventarisnummer 20698.

Afbeelding 19: Stand wijzigingen Overvecht-Noord, 1967.
Het Utrechts Archief, toegangsnummer 1007-3, Inventarisnummer 20698.